

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΔΥΤΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ
ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

ΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ ΤΗΣ ΕΥΑΓΓΕΛΙΑΣ ΓΑΛΑΝΗ ΜΕ ΤΙΤΛΟ:

«Οι παιδαγωγικές αντιλήψεις του Χαρίσιου Παπαμάρκου»

Επιβλέπουσα καθηγήτρια: Ηλιάδου – Τάχου Σοφία

Β' Βαθμολογητής: Καμαρούδης Σταύρος

ΦΛΩΡΙΝΑ 2021

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος	3
Περίληψη	5
Abstract	6
Εισαγωγή	7
Σκοπός και επιμέρους στόχοι της εργασίας	9
Μεθοδολογία.....	9
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1	12
1.1 Το Ιστορικό, πολιτικό και κοινωνικό συγκείμενο του ελληνικού κράτους την περίοδο 1890-1910.....	12
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2	16
2.1 Το Εκπαιδευτικό πλαίσιο του ελληνικού κράτους την περίοδο 1890-1910.....	16
2.2 Τα εκπαιδευτικά νομοσχέδια	19
2.3 Ο θεσμός του επιθεωρητή.....	27
2.4 Το σχολικό πρόγραμμα του 1894	31
2.5 Τα Αναλυτικά Προγράμματα του Δημοτικού Σχολείου.....	33
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3	36
3.1 Η ζωή και το έργο του Χαρίσιου Παπαμάρκου.....	36
3.2 Η επίδραση της Ερβαρτιανής Παιδαγωγικής.....	42
3.3 Οι παιδαγωγικές του αντιλήψεις.....	44
3.4 Η Εργογραφία του	50
3.5 Τα αναγνωσματάρια του	52
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4	64
4.1 Η αποτίμηση του έργου του.....	64
Βιβλιογραφία	72
Διαδικτυακές αναφορές	77
Παράρτημα.....	79

Πρόλογος

Η παρούσα πτυχιακή εργασία με τίτλο: «Οι παιδαγωγικές αντιλήψεις του Χαρίσιου Παπαμάρκου» εκπονήθηκε στα πλαίσια της περάτωσης των σπουδών μου στο Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Δυτικής Μακεδονίας. Η ανάληψή της ορίστηκε το Μάιο του 2020, με υπεύθυνη καθηγήτρια την κα. Ηλιάδου- Τάχου Σοφία και η ολοκλήρωσή της πραγματοποιήθηκε εντός των προβλεπόμενων χρονικών ορίων, το Μάιο του 2021.

Σε όλη τη διάρκεια της φοίτησής μου στο συγκεκριμένο τμήμα είχα την τύχη να διδαχθώ από εξάίρετους καθηγητές με επιστημονικό κύρος και όρεξη να μας μεταλαμπαδεύσουν τις γνώσεις τους. Η εμπειρία μου από όλη αυτή τη διαδρομή μόνο θετική και ωφέλιμη μπορεί να χαρακτηριστεί καθώς μου ανοίχτηκαν νέοι ορίζοντες και νέες ιδέες και όνειρα ξεπρόβαλλαν και με βοήθησαν να συνειδητοποιήσω πως το «ταξίδι προς τη γνώση» είναι κοπιαστικό και χρονοβόρο αλλά οι καρποί που απολαμβάνεις στο τέλος είναι γλυκείς και αξίζει τον κόπο.

Η επιλογή του θέματος της εργασίας έγινε με γνώμονα το ενδιαφέρον μου για την Ιστορία της Εκπαίδευσης καθώς το πρώτο μου πτυχίο είναι αυτό της Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Α.Π.Θ, με ειδίκευση στην ιστορία άρα καλύπτω το ιστορικό τμήμα της εργασίας και το τμήμα της Εκπαίδευσης καλύπτεται μέσω των σπουδών μου για την απόκτηση 2^{ου} πτυχίου στο Παιδαγωγικό τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Δυτικής Μακεδονίας. Επιπλέον η κοινή μας καταγωγή από το νομό Κοζάνης (ο Χαρίσιος Παπαμάρκου καταγόταν από το Βελβεντό Κοζάνης) λειτούργησε επικουρικά στην επιθυμία μου να ασχοληθώ με το συγκεκριμένο θέμα.

Έχοντας πλέον ολοκληρώσει την εργασία μου με πολλές προσωπικές και οικογενειακές θυσίες, αλλά και με πολλές χαρές και προσδοκίες για το όσο το δυνατόν καλύτερο αποτέλεσμα επιθυμώ να εκφράσω τις ευχαριστίες μου στην επόπτρια της πτυχιακής μου εργασίας κα. Σοφία Ηλιάδου-Τάχου, καθηγήτρια του Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Δυτικής Μακεδονίας. Ήταν εκείνη που με παρότρυνε να ασχοληθώ με το συγκεκριμένο θέμα και να γνωρίσω τον μέχρι τότε άγνωστο σε εμένα Παιδαγωγό Χαρίσιο Παπαμάρκου. Η καθοδήγησή της και οι συμβουλές της και κατά τη διάρκεια της εκπόνησης της εργασίας μου ήταν ιδιαίτερα ουσιαστικές και εποικοδομητικές και η προθυμία της να με βοηθήσει σε

«Οι παιδαγωγικές αντιλήψεις του Χαρίσιου Παπαμάρκου»

όποια δυσκολία ορθωνόταν μπροστά μου ήταν πολύτιμη για εμένα. Τέλος, θα ήθελα να εκφράσω τις ευχαριστίες μου και στον κ. Καμαρούδη Σταύρο δεύτερο αξιολογητή της παρούσας εργασίας, για τις εύστοχες παρατηρήσεις και τα σχόλια του.

Κοζάνη 2021

Περίληψη

Η παρούσα πτυχιακή εργασία επιχειρεί τη σκιαγράφηση των παιδαγωγικών αντιλήψεων του Χαρίσιου Παπαμάρκου, οι οποίες τον κατεύθυναν προς τη διαμόρφωση της συγκεκριμένης εκπαιδευτικής γραμμής την οποία ακολούθησε σε όλη τη διάρκεια της σταδιοδρομίας του, καθώς και της ζωής και του έργου του, ενώ πραγματοποιείται και μία σύντομη παρουσίαση της πλούσιας συγγραφικής του παραγωγής. Επιπλέον εξετάζεται το πολιτικό και εκπαιδευτικό πλαίσιο της εποχής στην οποία γεννιέται, ζει και δρα ως παιδαγωγός καθώς επίσης και η εκπαιδευτική πολιτική που ακολουθήθηκε από το ελληνικό κράτος εκείνη την περίοδο. Η μέθοδος που χρησιμοποιήθηκε για την έρευνα και μελέτη των πρωτογενών αλλά και δευτερογενών πηγών είναι η Ιστορική Ερμηνευτική, που έχει ως στόχο την εξαγωγή αξιόπιστων και ασφαλών συμπερασμάτων. Παρόλου που ο Χαρίσιος Παπαμάρκου κατά τη διάρκεια του βίου του δέχτηκε έντονες κριτικές, τόσο για το έργο του όσο και για το συγγραφικό του ταλέντο, δεν μπορεί να αμφισβητηθεί το γεγονός ότι αποτελεί μία από τις σημαντικότερες φυσιογνωμίες της Ιστορίας της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης του δεύτερου μισού του 19ου αιώνα.

Λέξεις κλειδιά: Χαρίσιος Παπαμάρκος, Παιδαγωγική Επιστήμη, Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης, ελληνική εκπαιδευτική πολιτική

Abstract

The present dissertation attempts to outline the pedagogical perceptions of Harisios Papamarkos, which guided him to the formation of the specific educational line which he followed throughout his career, as well as his life and work, while a short presentation of his rich authorial production. In addition, the political and educational context of the time in which he was born, lives and acts as a teacher is examined, as well as the educational policy pursued by the Greek state at that time. The method used for the research and study of primary and secondary sources is the Historical Interpretation, which aims to draw reliable and safe conclusions. Although Harisios Papamarkou during his life received strong criticism, both for his work and for his writing talent, it can not be disputed that he is one of the most important figures in the History of Modern Greek Education of the second half of the 19th century.

Key Words: Harisios Papamarkos, Pedagogical Science, History of Modern Greek Education, Greek educational policy

Εισαγωγή

Η ζωή και το έργο σημαντικών παιδαγωγών, οι οποίοι με τις παρεμβάσεις τους και την εμπλοκή τους στο εκπαιδευτικό σύστημα έχουν επηρεάσει την εξέλιξη και την πορεία των εκπαιδευτικών πραγμάτων στην Ελλάδα κατά τον 19ο αιώνα, αποτελούν αντικείμενο μελέτης και έρευνας για πάρα πολλά χρόνια.¹

Ένας από αυτούς ήταν και ο Χαρίσιος Παπαμάρκου, του οποίου η προσφορά στην ελληνική εκπαίδευση είναι αδιαμφισβήτητη. Στην παρούσα εργασία επιχειρείται μια σύντομη και περιεκτική παρουσίαση της προσωπικότητας του, του έργου του και των αντιλήψεων του για την εκπαίδευση, τον εκπαιδευτικό και το έργο αυτού, οι οποίες παραμένουν ακόμα και σήμερα, το ίδιο σύγχρονες και αναγκαίες, όσο την εποχή της γέννησής τους.²

Η εποχή του Χαρίσιου Παπαμάρκου συμπίπτει με το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, κατά τον οποίο ο ελληνισμός βιώνει μια δύσκολη περίοδο καθώς αγωνίζεται να διαμορφώσει την εθνική συνείδησή του και να οικοδομήσει την κρατική υπόστασή του. Ο Χαρίσιος Παπαμάρκου, ως εκπαιδευτικός της δράσης περισσότερο παρά της θεωρίας, υποστήριξε ένα μοντέλο αγωγής με έντονη την εθνική διάσταση και την καλλιέργεια του ζήλου για την ιδέα της πατρίδας και την εθνική ενότητα ενώ συμμετείχε ενεργά και στις πολιτικές εξελίξεις και ειδικότερα στην άσκηση της εκπαιδευτικής πολιτικής στο πλευρό του κόμματος του Χαριλάου Τρικούπη.

Η βαθιά φιλολογική και φιλοσοφική μόρφωσή του, η εξαιρετική παιδαγωγική κατάρτισή του και η αυθεντική θέλησή του για την αληθινή πνευματική ανάκαμψη του

¹ Βελισσάριος, Α. (2007). *Η επίδραση της ερβάρτιανής παιδαγωγικής και των εκπροσώπων της στη διαμόρφωση των παιδαγωγικών ρευμάτων και της εκπαιδευτικής πολιτικής στην ελληνική εκπαίδευση κατά την περίοδο 1877-1909* (Δημοσιευμένη Διδακτορική Διατριβή), σελ. 10-12. Πανεπιστήμιο Πατρών, Πάτρα.

² Κολιού, Ε. και Πάκου, Α. (2014). Η εκπαιδευτική συμβολή του Νικολάου Εξαρχόπουλου. Πρακτικά του Ελληνικού Ινστιτούτου Εφαρμοσμένης Παιδαγωγικής και Εκπαίδευσης (ΕΛΛ.Ι.Ε.Π.ΕΚ.), «Μεγάλοι Έλληνες και Κύπριοι Παιδαγωγοί από την αρχαιότητα έως σήμερα: Εκπαιδευτική συμβολή και Παιδαγωγική μνήμη», σελ.4. Αθήνα: Υπό την αιγίδα του Υπουργείου Παιδείας και Θρησκευμάτων, Πολιτισμού και Αθλητισμού. Ανακτήθηκε από: http://www.elliepek.gr/documents/7o_synedrio_eisigiseis/%CE%9D%CE%99%CE%9A%CE%9F%CE%9B%CE%91%CE%9F%CE%A3%20%CE%95%CE%9E%CE%91%CE%A1%CE%A7%CE%9F%CE%A0%CE%9F%CE%A5%CE%9B%CE%9F%CE%A3.pdf (Ημερομηνία ανάκτησης 08/07/2020)

ελληνικού πληθυσμού τον καθιστούν γνήσιο παιδαγωγό και πνευματικό άνθρωπο. Πίστευε βαθιά στην ηθική ακεραιότητα του δασκάλου και στην αληθινή πνευματική κατάρτισή του θεωρώντας αυτά τα στοιχεία πολύ σημαντικότερα από τις καθαυτές γνώσεις ή τις διδακτικές μεθόδους. Επιπλέον, στις καινοτόμες ιδέες του εντάσσονται η προσήλωση στα νοήματα και όχι στη γραμματική ή στο συντακτικό κατά τη διδασκαλία των αρχαίων ελληνικών, η υποστήριξη της ενιαίας και υποχρεωτικής δημοτικής εκπαίδευσης για όλους τους Έλληνες, η διαίρεση της εκπαίδευσης σε δύο εξαετείς κύκλους και η συμφοίτηση αγοριών και κοριτσιών.³

Στο πρώτο κεφάλαιο της εργασίας παρουσιάζεται το ιστορικό, πολιτικό και κοινωνικό συγκείμενο του ελληνικού κράτους την περίοδο 1890-1910, ενώ στο δεύτερο εξετάζεται το εκπαιδευτικό πλαίσιο της ίδιας περιόδου, όπως επίσης και τα εκπαιδευτικά νομοσχέδια, ο θεσμός του επιθεωρητή, το σχολικό πρόγραμμα του 1894 αλλά και τα Αναλυτικά Προγράμματα του Δημοτικού Σχολείου.

Στη συνέχεια ακολουθεί το τρίτο κεφάλαιο, το οποίο αφορά τη ζωή και το έργο του Χαρίσιου Παπαμάρκου, τις παιδαγωγικές του αντιλήψεις, την επίδραση της Ερβαρτιανής Παιδαγωγικής και την Εργογραφία του, δίνοντας έμφαση στα Αναγνωσματάρια που συνέγραψε για τη Β', Γ', και Δ' τάξη του δημοτικού σχολείου. Τέλος, η παρούσα εργασία κλείνει με την αποτίμηση του έργου του, της προσφοράς του και τη συμβολή του στην Παιδαγωγική Επιστήμη.

³Ταγτεβερενίδης, Π. (2014). Χαρίσιος Παπαμάρκου (1844-1906): ένας ενάρετος και φιλόπατρις παιδαγωγός του 19ου αιώνα. Πρακτικά του Ελληνικού Ινστιτούτου Εφαρμοσμένης Παιδαγωγικής και Εκπαίδευσης (ΕΛΛ.Ι.Ε.Π.ΕΚ.), «Μεγάλοι Έλληνες και Κύπριοι Παιδαγωγοί από την αρχαιότητα έως σήμερα: Εκπαιδευτική συμβολή και Παιδαγωγική μνήμη», σελ.4. Αθήνα: Υπό την αιγίδα του Υπουργείου Παιδείας και Θρησκευμάτων, Πολιτισμού και Αθλητισμού. Ανακτήθηκε από: http://www.elliepek.gr/documents/7o_synedrio_eisigiseis/EISHGSH_TAGTEBERENIDHS.pdf (Ημερομηνία ανάκτησης 10/07/2020)

Σκοπός και επιμέρους στόχοι της εργασίας

- ❖ Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι η ανάδειξη μέσω βιβλιογραφικής ανασκόπησης των παιδαγωγικών αντιλήψεων του παιδαγωγού Χαρίσιου Παπαμάρκου, οι οποίες τον κατεύθυναν προς τη διαμόρφωση της συγκεκριμένης εκπαιδευτικής γραμμής που ακολούθησε σε όλη τη διάρκεια της σταδιοδρομίας του

Πέρα όμως από το γενικότερο σκοπό τίθενται και οι παρακάτω επιμέρους στόχοι:

- ❖ η συνοπτική σκιαγράφηση του πολιτικού και εκπαιδευτικού πλαισίου της εποχής στην οποία γεννιέται, ζει και δρα ως παιδαγωγός καθώς επίσης και της εκπαιδευτική πολιτικής που ακολουθήθηκε από το ελληνικό κράτος εκείνη την περίοδο
- ❖ η ανάδειξη της ζωής και του έργου του
- ❖ η παρουσίασή της συγγραφικής του παραγωγής, επικεντρώνοντας το ενδιαφέρον μας στα Αναγνωσματάριά του, τα οποία συντάχθηκαν για τις ανάγκες της εκπαίδευσης των μαθητών της Β', Γ', και Δ' τάξης του δημοτικού σχολείου.

Μεθοδολογία

Η μέθοδος που χρησιμοποιήθηκε για την έρευνα και μελέτη των πηγών έτσι ώστε να ολοκληρωθεί η παρούσα εργασία είναι η Ιστορική Ερμηνευτική. Η λέξη «ερμηνευτική» παράγεται από το ρήμα «ερμηνεύω». Ως επίθετο δηλώνει ό,τι γράφεται, λέγεται ή αναφέρεται για να εξηγηθεί κάτι άγνωστο και να γίνει κατανοητό. Ως μέθοδος έρευνας αναπτύχθηκε από τους θεολόγους (ερμηνεία της Αγίας Γραφής), τους φιλοσόφους (ερμηνεία του κόσμου και των φαινομένων του), τους φιλολόγους (μέθοδος επεξεργασίας και ανάλυσης κειμένων). Η συστηματοποίηση της ερμηνευτικής μεθόδου έγινε από τον Γερμανό φιλόσοφο και θεολόγο Schleiermacher (1765-1834), ο οποίος εργάστηκε ιδιαίτερα πάνω στο πρόβλημα της κατανόησης και

του καθορισμού του νοήματος. Ο Schleiermacher αμφισβήτησε την αποδεικτική ικανότητα της ερμηνευτικής, καθώς απέδιδε τα πορίσματά της περισσότερο στη διαισθητική αντίληψη και την διεισδυτική ικανότητα του ερμηνευτή παρά σε αντικειμενικά δεδομένα. Θεωρούσε πως βασική προϋπόθεση για να συλλάβουμε το βαθύτερο νόημα ενός κειμένου είναι η πνευματική συγγένεια ανάμεσα στον ερμηνευτή και τον δημιουργό και η πλήρης μεταφορά του πρώτου στη συναισθηματική και πνευματική κατάσταση του δεύτερου.

Στο ίδιο πνεύμα με τον Schleiermacher κινήθηκε και ο επίσης Γερμανός φιλόσοφος και θεολόγος Dilthey (1833-1911). Ενώ όμως ο Schleiermacher επιδίωκε την δημιουργία μιας γενικής ερμηνευτικής επιστήμης, ο Ντιλτάι περιόριζε τη χρησιμότητα της ερμηνευτικής στην κατανόηση γραπτών κειμένων.

Στην ερμηνευτική μέθοδο ο ερευνητής επιστρατεύει όλες τις γνώσεις και τα σχετιζόμενα με το υπό ερμηνεία αντικείμενο/φαινόμενο που βοηθούν στην κατανόησή του. Κάθε ερμηνευτική προσέγγιση φωτίζει όψεις του αντικειμένου/φαινομένου, οι οποίες κάθε φορά διευρύνονται και εμπλουτίζονται καθώς οι ερμηνευτικές προσεγγίσεις και οι κατανόησεις συνιστούν μια δίχως τέλος διαδικασία ερμηνείας και κατανόησης.

Η ιστορική ερμηνευτική ασχολείται συνήθως με τη μελέτη ιστορικών τεκμηρίων, κειμένων και άλλων γραπτών εκφράσεων ή μνημείων του ανθρώπινου πνεύματος. Τα στάδια της συγκεκριμένης διεργασίας μπορούν να συνοψιστούν στα εξής δύο: 1. Συλλογή και εξακρίβωση του ιστορικού υλικού. 2. Αξιολόγηση του υλικού. Ιδιαίτερα σημαντική είναι η ερμηνευτική μέθοδος στην ανάλυση Εκπαιδευτικών Μεταρρυθμίσεων καθώς και στη μελέτη της εκπαιδευτικής πολιτικής τόσο σε συγχρονικό όσο και σε ιστορικό επίπεδο (μελέτη νομικών κειμένων, των λόγων των πολιτικών, εισηγητικών εκθέσεων εκπαιδευτικών νομοσχεδίων κ.ά.).⁴

Στόχος της συγκεκριμένης μεθοδολογίας είναι η όσο το δυνατόν εμπειριστατωμένη ερμηνεία των στοιχείων που προκύπτουν με στόχο την εξαγωγή αξιόπιστων και ασφαλών συμπερασμάτων. Στη συγκεκριμένη εργασία από τη μελέτη των πρωτογενών πηγών και τη λεπτομερή καταγραφή όλων των στοιχείων που αυτά

⁴ΜΕΘΟΔΟΙ ΕΡΕΥΝΑΣ ΤΗΣ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ
<https://student.cc.uoc.gr/uploadFiles/192-%CE%A0%CE%91%CE%99%CE%9D100/Proodos%202%20ylh.pdf>

περιέχουν προκύπτει μία ακριβής αποτύπωση της περιρρέουσας ατμόσφαιρας όσον αφορά τις εκπαιδευτικές πολιτικές που ακολουθήθηκαν από τις ελληνικές κυβερνήσεις εκείνης της περιόδου. Επιπλέον, η παράλληλη αξιοποίηση των δευτερογενών πηγών λειτούργησε συμπληρωματικά στην ολοκλήρωση της έρευνας.

Ειδικότερα, όσον αφορά τις πρωτογενείς πηγές χρησιμοποιήθηκαν τα Αναγνωσματάρια του, το Αναλυτικό πρόγραμμα που συνέταξε ο ίδιος, η Παιδαγωγική Πραγματεία του: *Περί του σκοπού της εκπαίδευσεως τη Ελληνίδος νεολαίας*, το βιβλίο του: τα Αναγνωστικά βιβλία των μικρών Ελληνοπαίδων, η διδακτορική του διατριβή που δημοσιεύτηκε το 1875, το βιβλίο του με τίτλο: *Ύθλοι και πράγματα*, το Ελληνικόν αλφαβητάριον του ιδίου, οι Εκθέσεις των κατά το 1883 προς επιθεώρησιν των δημοτικών σχολείων αποσταλλέντων εκτάκτων επιθεωρητών, αποσπάσματα εφημερίδων της εποχής και του περιοδικού *Εκπαίδευσις* των ετών 1892-1894, μία έκθεση του εν Αθήναις προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων Συλλόγου, κείμενα της εποχής ή μεταγενέστερης περιόδου και φυσικά μια πλούσια συλλογή δευτερογενών πηγών και διαδικτυακών αναφορών που συμπληρώνουν αυτήν την προσπάθεια.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

1.1 Το Ιστορικό, πολιτικό και κοινωνικό συγκείμενο του ελληνικού κράτους την περίοδο 1890-1910

Η Εικοσαετία 1890-1910 αποτελεί μία μεταβατική περίοδο στην ιστορία του ελληνικού κράτους και της ελληνικής κοινωνίας. Τα κύρια ζητήματα που επηρέασαν τη συγκεκριμένη περίοδο είναι τρία: 1) το Εθνικό ζήτημα 2) το πολιτειακό ζήτημα και 3) το ανερχόμενο κοινωνικό ζήτημα.

Ο Μακεδονικός Αγώνας (1897-1913) υπήρξε η τελευταία και πιο κρίσιμη φάση των εθνικών προσπαθειών να διασφαλιστούν τα εθνικά συμφέροντα και τα μέσα που χρησιμοποιήθηκαν για την προστασία των εθνικών συμφερόντων υπήρξαν: 1) η κατοχύρωση του ελέγχου των ορθοδόξων κοινοτήτων από ιερείς πιστούς του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, 2) η ενίσχυση της ελληνομάθειας δια του ελληνικού σχολείου, 3) ο επηρεασμός της Διεθνούς κοινής γνώμης με στοιχεία σχετικά με την εθνολογική σύνθεση του πληθυσμού της Μακεδονίας, 4) ο πειθαναγκασμός ατόμων ή κοινοτήτων που είχαν προσχωρήσει στους αντιπάλους να επιστρέψουν και 5) η εκτέλεση των επικίνδυνων αντιπάλων.

Οι ομάδες Ενόπλων από την Ελεύθερη Ελλάδα και τη Μακεδονία στήριζαν το έργο των Ελλήνων δασκάλων, προστάτευαν τις απειλούμενες από αντίπαλες ομάδες χριστιανικές κοινότητες επιδιώκοντας τη σύγκρουση με τις ομάδες των αντιπάλων. Αυτές οι πλευρές του αγώνα συνιστούσαν τον ανεπίσημο αγώνα της Ελλάδας για τη διασφάλιση των εθνικών συμφερόντων στη Μακεδονία. Επισήμως η Ελλάδα προσπαθούσε να υπονομεύσει το αίτημα των βουλγάρων να παρασχεθεί από την πύλη καθεστώς αυτονομίας στη Μακεδονία κρίνοντας ότι συνέφερε την Ελλάδα να διατηρηθεί η κυριαρχία των Τούρκων μέχρις ότου να είναι ικανή να διεκδικήσει και να κατοχυρώσει τη Μακεδονία με τη βοήθεια των όπλων.⁵

Εκτός όμως από τις παραπάνω εντάσεις που είχε να αντιμετωπίσει το ήδη χρεωκοπημένο οικονομικά ελληνικό κράτος, ήρθε αντιμέτωπη με την χρεωκοπία στον πολιτικό και στρατιωτικό τομέα με τον ατυχή πόλεμο του 1897. Έτσι λοιπόν, το τέλος

⁵ Κολιόπουλος, Ι. (2002). Ιστορία της Ελλάδος. Η διαμόρφωση και η άσκηση της εθνικής πολιτικής (τεύχος Β'). Θεσσαλονίκη, Εκδόσεις: Βάνιας, σελ.197-204

του 19ου αιώνα έφερε μαζί του και το τέλος μιας αυταπάτης. Με την έναρξη του 1897 τα πνεύματα στην Ελλάδα ήταν ήδη πολύ οξυμένα από την κρητική εξέγερση και τις σφαγές από τους Τούρκους. Επιπλέον, στα ελληνοτουρκικά σύνορα η ένταση είχε κλιμακωθεί σε επικίνδυνο βαθμό. Από τις 15 Μαρτίου ο διάδοχος Κωνσταντίνος αναλάμβανε την αρχιστρατηγία, προκαλώντας τον ενθουσιασμό του λαού και αναζωπυρώνοντας τον αλυτρωτικό αναβρασμό. Ο λαός, οι διανοούμενοι και οι στρατιωτικοί στη μεγάλη τους πλειονότητα επιθυμούσαν έναν εθνικό πόλεμο, τον οποίον αισιοδοξούσαν ότι θα κερδίσουν μάλλον εύκολα.

Ο πόλεμος διεξαγόταν καιρό πριν από την επίσημη κήρυξή του και την έναρξη των οργανωμένων συνοριακών μαχών, από τις 6 ως τις 11 Απριλίου. Τα ελληνικά στρατεύματα απροετοίμαστα και άπειρα από πόλεμο ηττήθηκαν και αναγκάστηκαν να υποχωρήσουν από τις αρχικές τους θέσεις. Οι οθωμανικές δυνάμεις άρχισαν να προωθούνται στα ελληνικά εδάφη. Η ανακωχή που κηρύχτηκε ύστερα από παρέμβαση του τσάρου στις 5 Μαΐου δεν τερμάτισε την κατοχή της Θεσσαλίας από τα οθωμανικά στρατεύματα, τα οποία αποχώρησαν μόλις το Μάιο του 1898, αφού προέβησαν σε μεγάλες καταστροφές και βιαιότητες. Τελικά οι εδαφικές απώλειες ήταν μικρές. Οι σημαντικότερες πηλγές ήταν αυτές που αφορούσαν την υπερηφάνεια και το γόητρο της Ελλάδας.⁶

Το ελληνικό κράτος δεν είχε να αντιμετωπίσει μόνο το πληγωμένο γόητρο εξαιτίας την ταπεινωτικής του ήττας αλλά και το γεγονός ότι τα Ευρωπαϊκά κράτη μετρούσαν το αξιόμαχο του έθνους με την αποτελεσματικότητα του σε όλα τα πεδία. Επομένως, το ελληνικό έθνος όφειλε να αποτελεί αντικείμενο προστασίας και φροντίδας, αντικείμενο αναμόρφωσης, αλλά και να εκπληρώσει τους εθνικούς του στόχους, δηλαδή να κατακτήσουν οι Έλληνες υλικά και εδαφικά την πρέπουσα υπέροχη στην Ανατολή.

Όσον αφορά το πολιτειακό ζήτημα αυτό εμφανίζεται με δύο μορφές στην πολιτική ρητορεία: η μεν πρώτη αφορά τη θεσμική μορφή του πολιτεύματος καθώς και στις έριδες που αφορούσαν την κατανομή της εξουσίας μεταξύ των δύο ισχυρότερων

⁶ Ο "αυχής" πόλεμος του 1897. Ανακτήθηκε από:
http://www.ime.gr/chronos/12/gr/1833_1897/foreign_policy/facts/08.html
(Ημερομηνία ανάκτησης 11/07/2020)

πόλων, του στέμματος και του κοινοβουλίου και η δε δεύτερη αφορά την αντιπαράθεση γύρω από τη λειτουργία και δραστηριότητα των αντιπροσωπευτικών Θεσμών.⁷

Η ένταξη της αρχής της δεδηλωμένης στο κοινοβουλευτικό γίνεσθαι το 1875 και η αποδοχή της από το σύνολο σχεδόν του πολιτικού κόσμου συνιστά μία πολύ σημαντική τομή στη διαδρομή του ελληνικού κοινοβουλευτισμού. Το μεγαλύτερο όφελος που θα μπορούσε να επιφέρει αυτός ο νέος κανόνας είναι ο εξορθολογισμός της πολιτικής ζωής, έτσι ώστε να επικρατήσει η σταθερότητα, η ευρυθμία και να πάψουν επιτέλους οι πάσης φύσεως αυθαιρεσίες.

Αναφορικά με το ανερχόμενο κοινωνικό ζήτημα, η ελληνική κοινωνία αποτελούσε ένα εξαιρετικό παράδειγμα κοινωνικής συνοχής, αρμονικής συνύπαρξης και αλληλεγγύης, με ελάχιστα δείγματα κοινωνικής διαφοροποίησης, σε αντίθεση με την Ευρώπη όπου επικρατούσαν κοινωνικές ανισότητες, κοινωνικές διαφοροποιήσεις μεταξύ των αντιτιθέμενων συμφερόντων, σφοδρές συγκρούσεις και συχνές επαναστάσεις.⁸

Επιπλέον, στην ελληνική κοινωνία την περίοδο αυτή παρατηρείται εξέλιξη στο οικονομικό, κοινωνικό και πολιτικό επίπεδο και το γεγονός αυτό βοηθάει στο μετασχηματισμό της από κοινωνία παραδοσιακού τύπου που βασιζόταν στην αγροτική οικονομία, τον εμπορικό και εφοπλιστικό καπιταλισμό σε κοινωνία αστικού τύπου που βασίζεται στο βιομηχανικό καπιταλισμό.⁹ Ο μικρός βαθμός εισβολής της καπιταλιστικής παραγωγής και ιδιαίτερα της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα θεωρείται ως θετικό στοιχείο. Η Ελλάδα έπρεπε να διατηρήσει τον εθνικό της χαρακτήρα αλλά και να μην βιώσει τα δεινά που συνεπάγεται ο ταχύς εκσυγχρονισμός/εκδυτικισμός. Η δεκαετία του 1890 συνιστά μία πρώτη ρωγή σε αυτή τη θεώρηση. Οι εντάσεις και κινητοποιήσεις με άξονα τα δύο αγροτικά ζητήματα -το Σταφιδικό και το Θεσσαλικό- δημιουργούν αντιπαράθεσεις και πεδία σύγκρουσης ανάμεσα στο κράτος και στα αγροτικά στρώματα, αλλά και στις σχέσεις αγροτών και εμπόρων, καλλιεργητών και ιδιοκτητών με στόχο τη δικαιότερη ρύθμιση προς όφελος των ασθενέστερων κοινωνικών στρωμάτων. Από την άλλη πλευρά στα αστικά κέντρα και

⁷ Μαρωνίτη, Ν.(2009). ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΞΟΥΣΙΑ ΚΑΙ "ΕΘΝΙΚΟ ΖΗΤΗΜΑ" ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ, 1880-1910. Εκδότης ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑ, σελ. 13-32

⁸ Μαρωνίτη, Ν., ό.π., σελ. 13-32

⁹ Τζήκας, Χ. (2003). Ο Χαρίσιος Παπαμάρκου η εκπαίδευση των δασκάλων στο ελληνικό κράτος. Πρακτικά Επιστημονικής Δημερίδας, «Ο Παιδαγωγός Χαρίσιος Παπαμάρκου (1844-1906)». Βελβεντό, Έκδοση: Δήμος Βελβεντού, σελ. 77

ιδίως στην πρωτεύουσα παρατηρούνται όλο και περισσότερες και μαζικότερες κινητοποιήσεις με άξονα το εθνικό ζήτημα και αίτημα τους την υπεράσπιση του.¹⁰

Τα νέα κοινωνικά στρώματα που αναδεικνύονται επιχειρούν λοιπόν να εκφραστούν μέσα από την πολιτική του Χ. Τρικούπη.¹¹ Ο Τρικούπης ήταν ίσως ο πρώτος Έλληνας πολιτικός ηγέτης, μετά τον Καποδίστρια, ο οποίος είχε ολοκληρωμένες και σαφείς απόψεις ως προς τους στόχους και τις δυνατότητες του εθνικού κράτους και θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως ένας από τους πιο πιστούς και ενσυνείδητους πρωθυπουργούς αυτού του κράτους.¹² Στόχος του ήταν η δημιουργία δικομματικού συστήματος στην Ελλάδα, προσπαθώντας όσο μπορούσε να κόψει κάθε σχέση με την παράδοση των προσωποπαγών κομμάτων. Θέλησε να εδραιώσει τη δημόσια τάξη, να βελτιώσει τη διοίκηση, τη δημοσιονομία, την οικονομική κατάσταση και τις ένοπλες δυνάμεις της Ελλάδας. Επιπλέον προσπάθησε να ξεριζώσει τις συνήθειες της διαφθοράς στην απονομή της δικαιοσύνης, να εξαφανίσει τις επεμβάσεις ληστρικών συμμοριών στο έργο της αστυνομίας και των δικαστηρίων και να εξασφαλίσει μονιμότητα στους δικαστές. Είναι αλήθεια ότι οι μεταρρυθμίσεις του Τρικούπη αποδείχτηκαν δαπανηρές για το ελληνικό κράτος και για αυτό το λόγο εξόργισαν πολλούς κύκλους. Τα πολλά δάνεια που είχε πάρει η Ελλάδα όπως και η κατάρρευση της αγοράς της Ελληνικής σταφίδας επέφεραν εν τέλει τη χρεοκοπία της χώρας.¹³

¹⁰ Μαρωνίτη, Ν.(2009). Σελ.13-32

¹¹ Τζήκας, Χ., ό.π., σελ. 77

¹² Κολιόπουλος, Ι., ό.π., σελ.168

¹³ Douglas, D. (2001). Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770-1923, σελ. 220-226. Αθήνα, Εκδόσεις: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

2.1 Το Εκπαιδευτικό πλαίσιο του ελληνικού κράτους την περίοδο 1890-1910

Η ελληνική κοινωνία την περίοδο αυτή επιζητούσε την αναμόρφωση της εκπαίδευσης καθώς η μέχρι τότε εκπαίδευση δεν ανταποκρινόταν στις νέες κοινωνικές συνθήκες.¹⁴ Σε αυτήν την κατεύθυνση στράφηκε η εκπαιδευτική πολιτική της κυβέρνησης Τρικούπη, η οποία πριν επέμβει νομοθετικά στη δημοτική εκπαίδευση, απέστειλε στα δημοτικά σχολεία της χώρας 14 έκτακτους επιθεωρητές, με σκοπό τη συλλογή στοιχείων για τη δημοτική εκπαίδευση (Διάταξις ‘Περί αποστολής επιθεωρητών δημοτικών σχολείων’, 1883: 1491· Διάταξις ‘Περί διορισμού επιθεωρητών των δημοτικών σχολείων’, 1883: 1503). Πρόκειται για μια πρωτοποριακή ενέργεια της κυβέρνησης Τρικούπη, που θα της προσέφερε πληροφορίες για την κατάσταση της εκπαίδευσης στα πρωτοβάθμια σχολεία από έγκυρους παιδαγωγούς, με τελικό της στόχο να διορθώσει στο μέλλον τις όποιες αστοχίες και λάθη που είχαν προηγηθεί. Σε γενικές γραμμές οι πληροφορίες που κυκλοφορούσαν αναφορικά με την κατάσταση της δημοτικής εκπαίδευσης ήταν αρνητικές.

Για παράδειγμα στον τύπο της εποχής στην εφημερίδα: «Μη Χάνεσαι» υπάρχει ένα άρθρο σύμφωνα με το οποίο: *Μετά τας φυλακάς τα σχολεία. Η μετάβασις είναι πολύ φυσική. Τα σχολεία δυνατόν να ήσαν φυλακαί, αι φυλακαί δυνατόν να ήσαν σχολεία. Κατάδικος επί του θρανίου ή της ψάθης, η διαφορά δεν είναι μεγάλη. Η υγρασία είναι η αυτή. Το σκότος το αυτό. Η δυσωδία η αυτή. Τα σπέρματα των οργανικών νόσων επιπολάζουν και εδώ και εκεί. . . . Υπάρχουν όμως και διαφοραί. Αλλ’ αυτά δεν είναι υπέρ των σχολείων. Είναι υπέρ των φυλακών. Ο υπόδικος ή ο κατάδικος κινείται. Το παιδί του σχολείου καρφόνεται. . . . Ο κατάδικος έχη δεσμοφύλακα τον αξιωματικόν της υπηρεσίας. Το παιδί του σχολείου έχει τον διδάσκαλον. Ο αξιωματικός θα δείρη τον χρόνον μια φορά. Ο διδάσκαλος δέρνει καθ’ ημέραν. . . . Μεταξύ διδασκάλου και μαθητού υπάρχει πλήρης αμοιβαιότης. Αν ο διδάσκαλος τυραννή τα παιδιά, τα παιδιά τυραννούν τον διδάσκαλον. Τινές επιπίπτουν κατά των διδασκάλων. Άδικον. Είναι θύματα οι διδάσκαλοι, όσον είναι θύματα και τα παιδιά. Αυτός στεγνώνει εκείνα και αυτά*

¹⁴ Τζήκας, Χ., ό.π., σελ. 77

*αυτόν . . . Το παιδίον θα αφήση τα εδώλια του δημοτικού σχολείου αναιμικόν και ο διδάσκαλος θα χωρισθή της διδασκαλικής έδρας φθισικός . . .*¹⁵

Οι επιθεωρητές περιγράφουν με τα μελανότερα χρώματα την κατάσταση στα δημοτικά σχολεία της χώρας. Ο Ν. Πολίτης υποστηρίζει ότι οι μαθητές στα σχολεία που επιθεώρησε διδάσκονται μόνο ανάγνωση και αυτή με τρόπο ξερό, μονότονο και άψυχο, καθώς και λίγη γραφή «*άμορφον και αφιλόκαλλον*». Η Γεωγραφία, η Ιστορία και «*τα ιερά καλούμενα μαθήματα*» διδάσκονται «*δια της μεθόδου της μηχανικής αποστηθίσεως, της προσφουεστάτης εις αποξήρανσιν του νου και μάρανσιν της αρτιθαλούς κρίσεως των παιδων*». Ο Χ. Πούλιος, στη δική του έκθεση, αναφέρει ότι οι μαθητές αποκτούν στα σχολεία ελάχιστες γνώσεις και αυτές μέσω της αποστήθισης, αφού οι δάσκαλοι δε διδάσκουν, παρά μόνον εξετάζουν. Ο Ι. Κοφινιώτης χαρακτηρίζει τα δημοτικά σχολεία της Μεγαλόπολης ως πνευματικά νεκροταφεία, ενώ οι δάσκαλοι είναι οι νεκροθάφτες του πνεύματος. Ο επιθεωρητής Μ. Βρατσάνος που επιθεώρησε τα σχολεία της Μεγαρίδος γράφει:

Μεγάλως εμποδίζει την πνευματικήν πρόοδον των παιδων το αλβανόφωνον των κατοίκων της επαρχίας ταύτης, διότι εκ των 5 δήμων ο της Μεγαρίδος ομιλεί ελληνιστί, πάντες δ' οι άλλοι αλβανιστί. Και είναι μεν αληθές ότι οσημέραι η αλβανική γλώσσα απόλλυσιν έδαφος, η δε ελληνική κερδίζει, αλλ' η τοιαύτη πρόοδος βαίνει βραδέως, ουδέ ικανοποιεί τους επιθυμούντας τον εξελληνισμόν της χώρας.

Ανάλογα με τα προαναφερθέντα είναι και τα πορίσματα των υπόλοιπων επιθεωρητών, τα συμπεράσματα των οποίων μπορούν να συνοψιστούν ως εξής: ελλιπής κατάρτιση των εκπαιδευτικών, ελλιπής φοίτηση των μαθητών, αμέθοδη και αψυχολόγητη διδασκαλία, ακατάλληλα διδακτήρια, μηδενική ή ανεπαρκής υλικοτεχνική υποδομή, απαρχαιωμένα διδακτικά εγχειρίδια, προβληματική μισθοδοσία των δασκάλων και χαμηλό κοινωνικό status, η βία χρησιμοποιείται ως μέσο επιβολής της τάξης και της πειθαρχίας, εφαρμόζονται παρωχημένα προγράμματα σπουδών και τέλος δε λείπουν οι κομματικές παρεμβάσεις και αυθαιρεσίες των τοπικών εφορευτικών επιτροπών.

Την προαναφερθείσα κατάσταση της εκπαίδευσης γνώριζαν οι σπουδαγμένοι στη Γερμανία, παιδαγωγοί της εποχής και την οποία επεδίωκαν να αναιρέσουν μέσα από τα κείμενά τους. Για παράδειγμα, ο Π. Οικονόμου υποστήριζε ότι η μόρφωση

¹⁵ Τζουμελέας, Σ., & Παναγόπουλος, Π. (1933). 'Η Εκπαίδευσή μας Στα τελευταία 100 χρόνια', Αθήνα: Εκδοτικός οίκος Δημητράκου, σελ.18-19

πρέπει να ξεχωρίζεται από την πολυμάθεια, την οποία επεδίωκαν, ανεπιτυχώς μάλιστα, τα σχολεία της εποχής του. Γι' αυτόν μόρφωση δεν ήταν η μηχανική ανάγνωση αλλά η κατανόηση του κειμένου, δεν ήταν η γνώση της γραμματικής αλλά η ευχέρεια λόγου, δεν ήταν η ικανότητα μηχανικών αριθμητικών πράξεων αλλά η μαθηματική διαδικασία και σκέψη, δεν ήταν η αποστήθιση «πόλεων, ποταμών, ορέων» κ.λπ. αλλά η γνώση της ζωής των ανθρώπων που κατοικούν σε διάφορα σημεία της Ελλάδας και της υφελίου, δεν ήταν η απομνημόνευση των ονομάτων ζώων ή φυτών αλλά η κατανόηση της ανάπτυξής τους και η χρησιμότητά τους στον άνθρωπο. Για τον Οικονόμου «Μόρφωσις είνε εκείνο, το οποίον γεννάται εις τον άνθρωπον δια της καλής διδασκαλίας ως επί το πλείστον και το οποίον μένει εις αυτόν και αν λησμονηθώσιν αι γνώσεις».¹⁶

Έτσι λοιπόν, τα εκπαιδευτικά νομοσχέδια του 1889 εκφράζουν το εκσυγχρονιστικό όραμα που είχε ο Τρικούπης όσον αφορά το πεδίο της εκπαίδευσης. Αποτελούσαν ένα σοβαρό εγχείρημα αναδιάρθρωσης της συντεταγμένης εκπαιδευτικής τάξης πραγμάτων, σε συνάρτηση, βέβαια, πάντοτε με την κοινωνικο-πολιτική ιστορικότητα της εποχής. Η αλήθεια είναι πάντως, ότι το μεταρρυθμιστικό αυτό εγχείρημα, όπως και άλλα στην Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης, δεν κατέστη δυνατό να ψηφιστούν από τη βουλή.

Παρόλο αυτά είναι αξιοσημείωτο το γεγονός ότι ορισμένες, από τις πλέον θεμελιώδεις ρυθμίσεις των μη ψηφισθέντων εκπαιδευτικών νομοσχεδίων του 1889, υλοποιούνται τις επόμενες δεκαετίες. Ενδεικτικά αναφέρω ότι Υποδιδασκαλεία θα ιδρυθούν το 1892, τα μονοτάξια Διδασκαλεία το 1913, το Διδασκαλείο Τεχνικής Εκπαίδευσης το 1915, το 6/τάξιο Δημοτικό Σχολείο (με την αντίστοιχη κατάργηση του Ελληνικού «Σχολαρχείου») το 1929. Συνεπώς από την εκκρεμότητα του 1889 περνάμε σε μια σταδιακή μετάβαση εφαρμογής εκπαιδευτικών πολιτικών.

Το 1889 Τμηματάρχης της Δημοτικής Εκπαιδευσεως στο Υπουργείο και Γεν. Επιθεωρητής των Δημ. Σχολείων ήταν ο Χαρίσιος Παπαμάρκου. Ο Θεοτόκης και ο Παπαμάρκου είναι τα δύο κεντρικά πρόσωπα που συνδέονται με το συγκεκριμένο μεταρρυθμιστικό εγχείρημα.

¹⁶ Γαλάνης, Κ., Καλεράντε, Ε., και Ελευθεράκης, Θ.(2016).Αναδιάρθρωση της Εκπαίδευσης στα πολιτικά προγράμματα των κυβερνήσεων Χ. Τρικούπη: το πρόταγμα του Γραμματισμού στην εκπαιδευτική κουλτούρα. Επιστήμες Αγωγής, Τεύχος 3. Ανακτήθηκε από: <https://ejournals.lib.uoc.gr/index.php/edusci/article/view/1193> (Ημερομηνία ανάκτησης 10/09/2020)

Το Νοέμβριο του 1900, ο Σ. Στάης καταθέτει στη Βουλή νομοσχέδια μεταξύ των οποίων και το "Περί ιδρύσεως Διδασκαλείου της Μέσης Εκπαιδεύσεως". Μέσα από τη μελέτη της εισηγητικής έκθεσης του νομοσχεδίου αυτού αντιλαμβανόμαστε ότι επιδιώκεται μετατόπιση του κέντρου βάρους από τη θεωρητική παιδαγωγική κατάρτιση στην όσο το δυνατόν πληρέστερη πρακτική παιδαγωγική και διδακτική επάρκεια των μελλοντικών εκπαιδευτικών. Για το λόγο αυτό, ο Σ. Στάης διοργανώνει επιμορφωτικά σεμινάρια στην Αθήνα για τους εν ενεργεία εκπαιδευτικούς κατά τους θερινούς μήνες του 1900 και 1901. Όσοι εκπαιδευτικοί προσήλθαν διαιρέθηκαν σε τρία τμήματα: στο πρώτο δίδαξε ο Δ. Ζαγγογιάννης, Καθηγητής Παιδαγωγικής στο Πανεπιστήμιο, στο δεύτερο ο Φ. Γεωργαντάς, Γενικός Επιθεωρητής της Δημοτικής Εκπαίδευσης και στο τρίτο ο Χαρίσιος Παπαμάρκου, Διευθυντής του Διδασκαλείου Αθηνών. Τα σεμινάρια αυτά επαναλήφθηκαν και την επόμενη χρονιά.¹⁷

2.2 Τα εκπαιδευτικά νομοσχέδια

Το Δεκέμβριο του 1889 κατατέθηκαν στη Βουλή από τον αρμόδιο Υπουργό Γ.Θεοτόκη εννέα νομοσχέδια, που εξέφραζαν απόλυτα το εκσυγχρονιστικό πνεύμα της εκπαίδευσης που προωθούσε ο Χαρίλαος Τρικούπης. Τα νομοσχέδια αυτά είχαν συνταχθεί από τον Χαρίσιο Παπαμάρκου, εκτός από εκείνο που αφορούσε τη Μέση Εκπαίδευση και είχε συνταχθεί από τον Ι.Πανταζίδη, καθηγητή της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών και το Μ. Λάππα, τμηματάρχη της Μέσης Εκπαίδευσης στο Υπουργείο. Με τα συγκεκριμένα νομοσχέδια η κυβέρνηση αποσκοπούσε να επιφέρει αλλαγές στο ισχύον εκπαιδευτικό σύστημα. Τα νομοσχέδια του 1889, πέρα από το περιεχόμενο των διατάξεών τους και την ευστοχία ή την αποτελεσματικότητα με την οποία αντιμετώπιζαν τα κρίσιμα εκπαιδευτικά προβλήματα της εποχής, κατέχουν μια ξεχωριστή θέση στην Ιστορία των μεταρρυθμίσεων της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης.

¹⁷ Φούκας, Β. Η Παιδαγωγική κατάρτιση των εκπαιδευτικών Μέσης Εκπαίδευσης στην Ελλάδα κατά το τελευταίο τέταρτο του 19ου και την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα: πρόσωπα και προσπάθειες, πρόγραμμα και πραγματικότητα. Ανακτήθηκε από: http://www.eriande.elemedu.upatras.gr/eriande/synedria/synedrio3/praltika%2011/foukas.htm#_ftn14 (Ημερομηνία ανάκτησης 17/10/2020)

Τα νομοσχέδια κάλυπταν τις ακόλουθες θεματικές περιοχές της Γενικής Εκπαίδευσης: τη στοιχειώδη εκπαίδευση, τα διδασκαλεία του κράτους, τα διδασκαλεία τεχνικών μαθημάτων, το διδασκαλείο θηλέων, τα ανώτερα παρθεναγωγεία, την ίδρυση μονοτάξιων διδασκαλείων και Υποδιδασκαλείων, τη μέση εκπαίδευση και το συμβούλιο της μέσης εκπαίδευσης.

Τα νομοσχέδια του 1889, παρά τις θετικές ρυθμίσεις τους δεν ήταν απαλλαγμένα από ορισμένα μειονεκτήματα, που διαιώνιζαν την ανισότητα στη βασική εκπαίδευση των ελληνόπουλων. Επιπλέον, προκάλεσαν αντιδράσεις για τις προτεινόμενες ρυθμίσεις στο ζήτημα των Διδασκαλείων. Οι αντιδράσεις αυτές προήλθαν κυρίως από τον Π. Οικονόμου, στενό συνεργάτη του Δηλιγιαννικού κόμματος, ο οποίος είχε εναντιωθεί στις ρυθμίσεις για την αύξηση της φοίτησης στο δημοτικό σχολείο κατά δύο χρόνια και την αντικατάσταση της αρχαίας ελληνικής γλώσσας από την καθαρεύουσα.

Αξίζει στο σημείο αυτό να αναφερθεί ότι ο Χαρίσιος Παπαμάρκου, εισηγητής των νομοσχεδίων του 1889, με την αυστηρότητα που είχε επιδείξει ως Τμηματάρχης του Υπουργείου είχε προκαλέσει πολλές αντιδράσεις. Με αυτή τη συμπεριφορά απόκτησε και πολλούς αντιπάλους, μεταξύ των οποίων και τον άλλοτε συνεργάτη του στο Διδασκαλείο Θεσσαλονίκης Π. Οικονόμου.

Στο πλαίσιο αυτής της οξείας πολιτικής αντιπαράθεσης ο συντάκτης των εκπαιδευτικών νομοσχεδίων του 1889 Χαρίσιος Παπαμάρκου απολύθηκε από τη θέση του στο Υπουργείο (ήταν Τμηματάρχης Δημοτικής Εκπαιδεύσεως και Γενικός Επιθεωρητής των Δημοτικών Σχολείων) στα τέλη του 1890, μετά την επικράτηση του Θ. Δηλιγιάννη στις εκλογές του Οκτωβρίου του ίδιου έτους. Επανήλθε όμως στις θέσεις αυτές με την αποχώρηση της κυβέρνησης Δηλιγιάννη από την εξουσία στις αρχές του 1892.

Η αποδοχή και η νομιμοποίηση μιας τέτοιας μεταρρυθμιστικής κίνησης στα τέλη του 19ου αιώνα θα οδηγούσε στην ανατροπή μέρους των δομών της κλειστής και αμυντικής ελληνικής κοινωνίας και τη σταδιακή απονομιμοποίηση της ιδεολογίας, που την εξέθρεψε και έκανε αποδεκτή την ύπαρξη και τη διατήρησή της.¹⁸

¹⁸ Ράπτης, Π. (2011). «Τα Εκπαιδευτικά νομοσχέδια του 1889: Από την εκκρεμότητα στη μετάβαση». Ανακτήθηκε από: <http://www.eriande.elemedu.upatras.gr/eriande/synedria/synedrio3/praltika%2011/raptis.htm> (Ημερομηνία ανάκτησης 13/08/2020)

Οι παράγοντες που θα έχουν καθοριστικό αντίκτυπο στην εκπαίδευση, ιδιαίτερα των αρρένων, είναι η ολοένα αυξανόμενη κινητικότητα του αγροτικού πληθυσμού προς τις πόλεις και η μεταναστευτική κίνηση. Οι φωνές για την αναθεώρηση του όλου εκπαιδευτικού συστήματος πληθαίνουν. Κεντρικά αιτήματα είναι η καθολική στοιχειώδης εκπαίδευση, η στροφή του περιεχομένου της διδασκαλίας σε πρακτικότερες κατευθύνσεις και η προσαρμογή της εκπαίδευσης στις απαιτήσεις της οικονομικής ανάπτυξης με την καθιέρωση συστήματος δημόσιας εμπορικής και «πρακτικής» εκπαίδευσης. Εκτός όμως από την *«προπαρασκευή για βιωφελές επάγγελμα»*, στόχος είναι και η δημιουργία ευσεβών χριστιανών και φιλονόμων πολιτών και η σφυρηλάτηση της εθνικής ταυτότητας.

Στη συνέχεια, τα νομοσχέδια του 1899, διαμορφωμένα σύμφωνα με τις κοινωνικές επιταγές και επηρεασμένα από το αρνητικό κλίμα που δημιούργησε ο ατυχής ελληνοτουρκικός πόλεμος του 1897,¹⁹ εκφράζουν την πεποίθηση ότι όχι μόνον η οικονομική πρόοδος αλλά και η «πολεμική αντοχή» εξαρτώνται από τη γενική μόρφωση του λαού και ότι η εκπαίδευση μπορεί να βοηθήσει, ώστε να διαμορφωθούν χρηστοί πολίτες αλλά και να ανακύψει το Έθνος *«έκ τῆς νῦν καταπτώσεως καί νά ἐπίδη ποτέ κρείττους ἡμέρας, ἄρα ὀφείλομεν ν' ἀρξώμεθα τοῦ ἔργου τῆς ἀνορθώσεώς του καί τῆς μεταρρυθμίσεως τῶν τῆς παιδείας»*.²⁰ Είναι αλήθεια ότι τα νομοσχέδια του 1899 είναι τα πρώτα που επιχειρήσαν να οργανώσουν τη στοιχειώδη εκπαίδευση πάνω σε επιστημονικές βάσεις.²¹

Η μεταρρύθμιση αυτή (γνωστή ως νομοσχέδια Ευταξία) που είχε ως στόχο τη ριζική αλλαγή του εκπαιδευτικού συστήματος, επεδίωκε την οργάνωση της εκπαίδευσης σε επιστημονική βάση, την καθιέρωση συστήματος τεχνικής και επαγγελματικής εκπαίδευσης και τη θεσμοθέτηση ενός σχολείου για όλους τους πολίτες και των δύο φύλων (λαϊκό σχολείο). Ειδικότερα, ο Αθανάσιος Ευταξίας, υπουργός Παιδείας της Κυβέρνησης Θεοτόκη, θεωρώντας το εκπαιδευτικό ζήτημα

¹⁹ Η ήττα του 1897 θα προσγειώσει το νεοελληνικό κόσμο, τόσο στο πολιτικό επίπεδο όσο και στο πνευματικό. Ο νέος αιώνας που θα ανατείλει θα είναι ο αιώνας του δημοτικισμού, αλλά η καθαρρεύουσα θα εξακολουθήσει να έχει τα πνευματικά της κάστρα: το κράτος και το Αθηναϊκό πανεπιστήμιο. (Μπάκανος, Ι. (2003). Η εποχή του Παπαμάρκου: Η κρυστάλλωση της εθνικής συνείδησης. Πρακτικά Επιστημονικής Δημερίδας, «Ο Παιδαγωγός Χαρίσιος Παπαμάρκου (1844-1906)». Βελβεντό, Έκδοση: Δήμος Βελβεντού, σελ.31)

²⁰ Επισκόπηση της Ιστορίας της Εκπαίδευσης στο Νεοελληνικό κράτος.

Ανακτήθηκε από: http://www.pi-schools.gr/progr_spoudon_1899_1999/episkopisi.pdf (Ημερομηνία ανάκτησης 15/10/2020)

²¹ Λέφας, Χρ. (1942). Ιστορία της Εκπαίδευσης. Αθήνα, Εκδόσεις: Οργανισμός Εκδόσεως Σχολικών Βιβλίων, σελ.41

άμεσης προτεραιότητας, μετά το οικονομικό, πίστευε ότι ήταν αδύνατη οποιαδήποτε «άνορθωτική ἐν ἡμῖν ἐργασία ἄνευ ἀληθοῦς παιδείας». Γι' αυτό όχι μόνο έπρεπε να διαδοθεί ἡ μέση πραγματική ἐκπαίδευσις, αν θέλουμε να ἔλθει και στην Ελλάδα ἡ ἀλλαγῶ ἀπαντῶσα ἐπίδοσις εἰς θετικώτερα στάδια, αλλά και να εἰσαχθεῖ εἰδικωτέρα τις ἐκπαίδευσις, ἐμπορική, βιομηχανική καὶ καθόλου ἐπαγγελματική.

Πιο αναλυτικά, τα νομοσχέδια προέβλεπαν επταετή υποχρεωτική δημοτική εκπαίδευση που χωριζόταν σε δύο κύκλους, τον πρώτο τετραετή, με σκοπό να παρέχει την πρώτη στοιχειώδη γενική μόρφωση σε όλα τα ελληνόπουλα, και τον δεύτερο τριετή, με σκοπό να μεταδίδει σε όσους δεν ήθελαν να φοιτήσουν στα σχολεία της μέσης εκπαίδευσης «πάσας τὰς ἀναγκαίας στοιχειώδεις γνώσεις καὶ δεξιότητας δι' ὧν θ' ἀνεδεικνύοντο αὐτοὶ πολῖται χρηστοὶ καὶ ἐπιτήδριοι εἰς πᾶν πρακτικὸν τοῦ βίου στάδιον». Σύμφωνα με τα νομοσχέδια αυτά, στα δημοτικά σχολεία προτείνεται η διδασκαλία της καθαρεύουσας στη θέση της αρχαίας ελληνικής αλλά και να παρέχονται και στοιχειώδεις γνώσεις Γεωπονίας, Κηπουρικής, Δενδροκομίας, Βαμβακοτροφίας, Μελισσοκομίας και Εμπορίας, στοιχεία για τα Δικαιώματα και Καθήκοντα του Συνταγματικού Πολίτη, αλλά και στοιχειώδεις τεχνολογικές γνώσεις. Τα νομοσχέδια για τη μέση εκπαίδευση προέβλεπαν να χωρίζεται αυτή, «καίτοι ἐξωτερικῶς ἐνωμένη», σε δύο ἐπάλλληλους κύκλους με διάρκεια φοίτησης τέσσερα χρόνια για τον κάθε κύκλο. Και στους δύο κύκλους θα διδάσκονταν τα εγκύκλια μαθήματα, «ἐν μὲν τῷ πρώτῳ συνεπτυγμένως πως καὶ χάριν τῆς μέσης κοινωνικῆς τάξεως, ἐν δὲ τῷ δευτέρῳ εὐρύτερον χάριν τῆς τάξεως τῆς μελλούσης ν' ἀκολουθήσῃ περαιτέρω ἐπιστημονικὴν ἢ καὶ ἀνωτέραν τεχνικὴν μόρφωσιν».

Για την ικανοποίηση της πρακτικής εκπαίδευσης, σύμφωνα με τα νομοσχέδια του 1899, θα συστηνόταν μία, αρχικά, σχολή για καθένα από τους παρακάτω κλάδους: ἐμπορικό, βιομηχανικό και ἐπαγγελματικό, αφού εξασφαλιζόταν προηγουμένως το ἀναγκαῖο ἐξειδικευμένο διδακτικό προσωπικό με ἀποστολή «ἰκανῶν ὑποτρόφων εἰς τὴν Ἑσπερίαν, ὅπως καταρτισθῶσιν ἐκεῖ ἐν ταῖς οἰκείαις σχολαῖς καὶ χρησιμοποιηθῶσιν βραδύτερον εἰς σύστασιν νέων τοιούτων ἐν ἡμῖν». Τα νομοσχέδια ἐπεσήμαιναν ἐπίσης και την ἀνάγκη ἰδρύσεως ἑδρας Παιδαγωγικῆς στο Πανεπιστήμιο καθὼς και δύο Διδασκαλείων θηλέων. Ο Δημ. Γληνός και ο Αλέξ. Δελμούζος πιστεύοντας ὅτι η εκπαίδευση ἐκσυγχρονίζεται με την στροφή της στην ικανοποίηση των πρακτικῶν ἀναγκῶν του λαοῦ, θεώρησαν τα νομοσχέδια του 1899 ὡς την πρώτη ουσιαστική συμβολή στη μελέτη των εκπαιδευτικῶν ζητημάτων. Ο Γληνός ὅμως θα ἀπορρίψει τη

διάκριση σε επάλληλους κύκλους θεωρώντας ότι αυτή έχει καθαρά ταξικό χαρακτήρα. Τελικά όμως, τα νομοσχέδια θα καταψηφισθούν στη Βουλή των Ελλήνων, με το επιχείρημα ότι εξυπηρετούσαν νέες καταστάσεις (οικονομικές και κοινωνικές) που δεν είχαν αποσαφηνιστεί και παγιωθεί ακόμη στο νεοελληνικό κράτος. Ψηφίστηκαν μόνο το «περί γυμναστικής» και ένα «περί ἀρχαιοτήτων». τα λοιπά -όπως σημειώνει ο συντάκτης τους- «προκάλεσαν [...] αντίδρασιν μεγάλην», γι' αυτό και ο υπουργός Παιδείας παραιτήθηκε. Έτσι, κλείνει μία ολόκληρη πενήτηκονταετία (1850-1900) που *«χαρακτηρίζεται από οικονομικές ανακατατάξεις, πολιτική κρίση και βαθιές ιδεολογικές μεταμορφώσεις»*, γεγονός που είχε αρνητικές επιπτώσεις στην κατάσταση της δημόσιας εκπαίδευσης αλλά και γενικότερα στην κοινωνική ζωή.²²

²²Επισκόπηση της Ιστορίας της Εκπαίδευσης στο Νεοελληνικό κράτος, ό.π.

«Οι παιδαγωγικές αντιλήψεις του Χαρίσιου Παπαμάρκου»

Νομοσχέδια 1889	Νομοσχέδια 1899
<p>Άρθρον 7. Τα είδη των δημοτικών σχολείων είναι πέντε:</p> <p>α) τα πλήρη δημοτικά σχολεία, εν οίς έξ τάξεων μαθηταί υπό έξ διδασκάλων εν έξ αιθούσαις διδάσκονται.</p> <p>β) τα πολυτάξια, εν οίς πέντε ή τέσσαρες ή τρεις διδάσκαλοι εν ισαριθμοίς αιθούσαις τους μαθητάς έξ τάξεων διδάσκουσιν.</p> <p>γ) τα διτάξια, εν οίς έξ τάξεων μαθηταί υπό δύο διδασκάλων εν δυσίν αιθούσαις διδάσκονται.</p> <p>δ) τα μονοτάξια, εν οίς έξ τάξεων μαθηταί μαθηταί υπό ενός και του αυτού διδασκάλου εν μια και τη αυτή αιθούση συνδιδάσκονται.</p> <p>ε) τα ημιημερήσια, εν οίς είς και ο αυτός διδάσκαλος διδάσκει τας μεν μεσημβρινάς ώρας τους μαθητάς έξ τάξεων εν μια και τη αυτή αιθούση, τας δε μεταμεσημβρινάς τους μαθητάς άλλων έξ τάξ</p> <p>Άρθρον 8. Τα γραμματεία είνε τριών ειδών: πρώτης, δευτέρας και τρίτης τάξεως. Και τρίτης μεν τάξεως ιδρύονται πανταχού, ένθα οι κάτοικοι είνε 300-400, δευτέρας δε τάξεως, ένθα οι κάτοικοι είνε 400-500, και πρώτης, ένθα οι κάτοικοι είνε 500-600.</p>	<p>Άρθρον 26. Τα είδη των δημοτικών σχολείων είναι πέντε:</p> <p>α) Τα πλήρη δημοτικά σχολεία, εν οίς επτά τάξεων μαθηταί υπό επτά διδασκάλων εν επτά αιθούσαις διδάσκονται.</p> <p>β) Τα πολυτάξια, εν οίς έξ ή πέντε ή τέσσαρες ή τρεις διδάσκαλοι εν ισαριθμοίς αιθούσαις τους μαθητάς επτά τάξεων διδάσκουσι.</p> <p>γ) Τα διτάξια, εν οίς επτά τάξεων μαθηταί υπό δύο διδασκάλων εν δυσίν αιθούσαις διδάσκονται.</p> <p>δ) Τα μονοτάξια, εν οίς επτά τάξεων μαθηταί υφ' ενός διδασκάλου εν μια και τη αυτή αιθούση συνδιδάσκονται.</p> <p>ε) Τα γραμματεία, εν οίς διδάσκουσι πτυχιούχοι των υποδιδασκαλείων, γραμματισταί καλούμενοι, τους μαθητάς επτά τάξεων εν μια και τη αυτή αιθούση.</p> <p>στ) Τα ημιημερήσια, εν οίς είς και ο αυτός διδάσκαλος διδάσκει τας μεν προμεσημβρινάς ώρας τους μαθητάς επτά τάξεων εν μια κόμη, τας δε μεταμεσημβρινάς ώρας τους μαθητάς άλλων επτά τάξεων εν άλλη κόμη.</p>

Τα είδη των σχολείων στα νομοσχέδια του 1889 και του 1899

«Οι παιδαγωγικές αντιλήψεις του Χαρίσιου Παπαμάρκου»

Νομοσχέδια 1889	Νομοσχέδια 1899
<p>Άρθρον 19. Εις τα σχολεία της στοιχειώδους εκπαίδευσως διδάσκονται τα εξής μαθήματα:</p> <p>α)Θρησκευτικά β)Μητρική γλώσσα γ)Πρακτική αριθμητική δ)Στοιχειώδης γεωμετρία ε)Εθνική ιστορία στ)Γεωγραφία ζ)Φυσική ιστορία η)Φυσική θ)Ωδική ι)Καλλιγραφία ια)Ιχνογραφία ιβ)Γυμναστική ιγ)Εργόχειρα δια τα θήλα</p>	<p>Άρθρον 4. Εν τοις σχολείοις της δημοτικής εκπαίδευσως διδάσκονται τα εξής μαθήματα:</p> <p>α)Θρησκευτικά β)Νέα Ελληνική Γλώσσα γ)Πρακτική αριθμητική δ)Στοιχειώδης Γεωμετρία ε) Εθνική ιστορία και τα σπουδαιότατα της παγκοσμίου στ)Τα δικαιώματα και καθήκοντα του συνταγματικού πολίτου ζ)Γεωγραφία η)Φυσική ιστορία θ)φυσική και Χημεία ι)Ωδική ια)Καλλιγραφία ιβ)Ιχνογραφία ιγ)Γυμναστική ιδ)Στοιχειώδεις γνώσεις της Γεωπονίας, Κηπουρικής, Δενδροκομίας, Βομβυκοτροφίας, Μελισσοκομίας και Εμπορίας. ιε)Στοιχειώδεις γνώσεις τεχνολογικά ιστ)Χειροτεχνική ιζ)Εργόχειρα</p>

Τα διδασκόμενα μαθήματα στα ν/σ του 1889 και του 1899

«Οι παιδαγωγικές αντιλήψεις του Χαρίσιου Παπαμάρκου»

Νομοσχέδια 1889	Νομοσχέδια 1899
Γραμματέας επί των εκκλησιαστικών και της δημοσίας Εκπαιδύσεως	Γραμματέας επί των εκκλησιαστικών και της δημοσίας Εκπαιδύσεως
Τριμελές Συμβούλιο της στοιχειώδους εκπαίδευσης	Πενταμελές εποπτικό συμβούλιο της δημοτικής εκπαίδευσης
Έκτακτοι επιθεωρητές	Ανώτεροι επιθεωρητές
Μεταβατικοί επιθεωρητές	Επιθεωρητές
Εφορευτικές επιτροπές	Εφορευτικές επιτροπές

Η διοίκηση της εκπαίδευσης στα ν/σ του 1889 και του 1899²³

Εκτός όμως από τα νομοσχέδια και τις διατάξεις και η κυκλοφορία του περιοδικού “Εκπαίδευσις” προσπάθησε να δώσει άλλη αξία στην εκπαιδευτική πραγματικότητα της εποχής καθώς έθεσε ως κέντρο της εκπαιδευτικής διαδικασίας το παιδί και συμβούλευε τους εκπαιδευτικούς της εποχής για διάφορα θέματα που τους απασχολούσαν. Αποτελούσε μέσο ενημέρωσης αλλά και μέσο με το οποίο οι εκπαιδευτικοί μπορούσαν να διαμαρτυρηθούν.

Σύμφωνα με το περιοδικό “Εκπαίδευσις”, διευθυντής του οποίου ήταν ο Π. Οικονόμου, ο δάσκαλος εκτός από τις γνώσεις που παρέχει στα παιδιά, θα πρέπει να έχει σωστή συμπεριφορά μέσα στην τάξη και να προσέχει την εξωτερική του εμφάνιση (ανάλογη ενδυμασία, εκφραστικό πρόσωπο, φωνή εύηχη και δυνατή, καλά χτενισμένα μαλλιά, ξυρισμένος και να φοράει καλά και καθαρά παπούτσια). Επιπλέον θα πρέπει να εμπνέει σεβασμό και κύρος, να δείχνει σπουδαίος στους ανθρώπους γύρω του και να αγαπάει τους μαθητές του. Όσον αφορά την ίδια τη διδασκαλία θα πρέπει ό,τι δείχνει στους μαθητές του να είναι πλήρες και τέλειο, τα γράμματα που γράφει στον πίνακα θα πρέπει να είναι μεγάλου μεγέθους για να μπορούν να τα βλέπουν και τα παιδιά που έχουν μυωπία και τέλος, αυτά που τους δείχνει θα πρέπει να είναι τόσα όσα μπορούν οι μαθητές να συγκρατήσουν στη μνήμη τους και όχι περισσότερα.

²³ Μαρκογιαννάκης, Γ. Τα Νομοσχέδια του 1889 και του 1899 για τη Δημοτική Εκπαίδευση: Ταυτότητες-Διαφοροποιήσεις. Ανακτήθηκε από: <http://www.eriande.elemedu.upatras.gr/eriande/synedria/synedrio3/praltika%2011/markogianakis.htm> (Ημερομηνία ανάκτησης 27/10/2020)

Τα είδη των ποινών που χρησιμοποιούσαν οι δάσκαλοι εκείνης της εποχής ήταν:

Χτυπήματα με το χέρι	911.527
Χτυπήματα με τη ράβδο	12.400
Χτυπήματα στα δάχτυλα με την ρήγα	20.939
Ραπίσματα	136.715
Κόνδυλοι στο στόμα	10.235
Τραβήγματα αυτιών	7.905
Καρυδιαί εις την κεφαλήν	1.158.800
Χτυπήματα στο κεφάλι με βιβλία όπως αγία γραφή, γραμματική κ.τ.λ.	22.763
Σύνολο	2.392.894 ²⁴

2.3 Ο θεσμός του επιθεωρητή

Ο θεσμός του επιθεωρητή αποτέλεσε έναν από τους σημαντικότερους θεσμούς στην ιστορία της ελληνικής εκπαίδευσης και σηματοδότησε την άσκηση διοίκησης και εποπτείας της. Είχε καθιερωθεί ήδη από το Νόμο της 6ης Φεβρουαρίου 1834 και ο εποπτικός-ελεγκτικός του ρόλος διατηρήθηκε για περίπου 150 χρόνια, όταν και αντικαταστάθηκε από το θεσμό του Σχολικού Συμβούλου. Ο επιθεωρητής είναι το εκτελεστικό όργανο των νόμων, αυτός που επιτηρεί την εύρυθμη λειτουργία του σχολείου, αυτός που καθοδηγεί και εμπνυχώνει το διδακτικό προσωπικό. Όπως σημειώνει ο Γερ. Καψάλης, «...ο θεσμός των επιθεωρητών των σχολείων απεδείχθη σωτήριος διά την εκπαίδευσιν διότι δι' αυτού εξησφαλίσθη και η ομαλωτέρα λειτουργία

²⁴Σαφούρης, Στ. (2014). Παιδαγωγοί και παιδαγωγική σκέψη στον ελληνόφωνο χώρο (18ος αιώνας-Μεσοπόλεμος). Ανακτήθηκε από: <https://docplayer.gr/52773592-Paidagogoi-kai-paidagogiki-skepsi-ston-ellinofono-horo-18os-aionas-mesopolemos.html> (Ημερομηνία ανάκτησης 17/08/2020)

των σχολείων και ο ακριβοδικαιότερος έλεγχος της εργασίας εκάστου εκπαιδευτικού λειτουργού».

Το έργο του εκάστοτε επιθεωρητή ήταν πολύ σπουδαίο και ο σκοπός της αποστολής του υψηλός. Αναλαμβάνοντας το ρόλο του καθοδηγητή, ο επιθεωρητής έχει τη δυνατότητα να βελτιώσει και να εξυψώσει το έργο που παράγει η Στοιχειώδης Εκπαίδευση. Συνεπώς, η επιτυχία του έργου του και συνάμα το επίπεδο της Εκπαίδευσης είναι μεγέθη που μετρούνται ανάλογα και υποδηλώνουν μια σχέση αλληλεπίδρασης.

Όπως χαρακτηριστικά σημειώνει ο Ι. Αρχιμανδρίτης, *«Οι επιθεωρητές παρατηρούσαν και έκαναν έλεγχο σε όλα. Στο διδακτήριο, στους σχολικούς χώρους, στους μαθητές, στους εκπαιδευτικούς καθώς και στη διδακτική δραστηριότητα...»*. Ο επιθεωρητής δηλαδή είχε αναλάβει το ρόλο του ελεγκτή και αξιολογητή της σχολικής εργασίας και ιδιαίτερα της διδακτικής διαδικασίας. Συνεπώς, αντιλαμβανόμαστε ότι η έκθεση που συνέτασσε μετά την ολοκλήρωση της αποστολής του είχε πολύ μεγάλη αξία και μέσω της περιγραφής της κατάστασης της Εκπαίδευσης συντελούσε στο να συμμορφωθούν οι εκπαιδευτικοί με τις επιταγές της εκπαιδευτικής πολιτικής.

Σύμφωνα με τον Η. Trunk, *«...η επιθεώρησης των σχολείων διπλούν έχει σκοπόν: Εποπτείαν και φροντίδα περί βελτιώσεως των σχολείων. Και η μεν εποπτεία συνίσταται εις την εξέλεξιν της εφαρμογής των υπό του νόμου καθωρισμένων εκπαιδευτικών διατάξεων, η δε περί βελτιώσεως των σχολείων φροντίς αποβλέπει εις την άρσιν των εμποδίων και προσκομιμάτων και την θεραπείαν των τυχόν υπαρχουσών ελλείψεων...»*.²⁵

Επομένως, αυτό που οδήγησε στην ανάπτυξη ενός δικτύου επιθεωρητών της εκπαίδευσης, ήταν η ανάγκη εποπτείας της κοινωνικής και εκπαιδευτικής δραστηριότητας των Ελλήνων της Μακεδονίας κατά το τελευταίο τέταρτο του 19ου αι. Ο χαρακτήρας, ο οποίος τουλάχιστον αρχικά δόθηκε στο ρόλο του επιθεωρητή ήταν όπως επισημαίνεται περισσότερο πολιτικός *«...τρεις επιθεωρητάς περιοδεύοντας μάλλον χάριν πολιτικών συμφερόντων ή επιτηρήσεως των εκπαιδευτικών εργασιών»*.

Στο ίδιο πνεύμα για το ρόλο του επιθεωρητή κινείται και η επιστολή προς τον πρωθυπουργό Χαρίλαο Τρικούπη με ημερομηνία 4 Σεπτεμβρίου 1894, στην οποία ο συντάκτης της- Π. Κωνσταντινίδης, θεωρεί ότι ο επιθεωρητής μπορεί να ιδρύει σχολεία, να επιθεωρεί την εργασία των δασκάλων, αλλά και να επεμβαίνει στις έριδες

²⁵ Πασχαλίδης, Ε. Π. (2012). «Σαν παραμύθι...» 12+1 Ιστορίες γύρω από τη Δημοτική μας Εκπαίδευση: Εκθέσεις των επιθεωρητών του 1883 και εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις στο τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα. Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη

των κοινοτήτων, να ενεργεί ως πράκτορας και γενικά, «...να πράττει ό,τι ούτε ο αρχιερέυς ως εκ των πολυπληθών και πολυειδών αυτού καθηκόντων, ούτε ο Πρόξενος ως εκ του περιορισμένου κύκλου δράσεως αυτού και της αυστηράς επιβλέψεως των πράξεων αυτού υπό της Αρχής, δύνανται να επιτύχουν».

Όσον αφορά την οικονομική κάλυψη του έργου των επιθεωρητών, αυτήν την αναλάμβανε το ελληνικό κράτος, μέσω της «επιτροπής προς ενίσχυσιν της ελληνικής παιδείας και εκκλησίας». Η βούληση του Υπουργείου Εξωτερικών του ελληνικού κράτους να μεθοδεύσει στην εκπαίδευση της Μακεδονίας ένα σύστημα εποπτείας και ελέγχου, ίσως και να άρει τις διαφοροποιήσεις που ήταν σαφείς από κοινότητα σε κοινότητα, αποτυπώνεται στον παρεμβατικό ρόλο των Επιθεωρητών. Ως έργο των επιθεωρητών ορίζεται η καταγραφή των εκπαιδευτικών αναγκών των περιοχών υπαγωγής τους, η κατάρτιση κατάλληλων προγραμμάτων, η σύνταξη εθνικών αναγνωστικών και ο έλεγχος του διδακτικού προσωπικού. Επίσης, γίνεται λόγος για σύνταξη εκθέσεων, στις οποίες θα καταγράφεται η εκπαιδευτική κατάσταση και θα προτείνονται μέτρα για την ανάσχεση δυσχερειών και τη μεγαλύτερη δυνατή αποτελεσματικότητα του σχολικού δικτύου.²⁶

Είναι γεγονός ότι οποιεσδήποτε μεταρρυθμιστικές προσπάθειες γίνονταν στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα αποτελούσαν απόηχο των αλλαγών που συντελούνταν στην Ευρώπη. Για αυτόν το λόγο, σε έκθεσή του για τη λειτουργία των ελληνικών σχολείων των γυμνασίων της Αθήνας ο Ιωάννης Αργυριάδης αναφέρει ότι οι μαθητές επιβαρύνονται «δι' έπισωρεύσεως και μακροῦ όρμαθοῦ περιττῶν και άχρήστων γνώσεων» ενώ ο Χαρίσιος Παπαμάρκος, που με άλλους 13 έκτακτους επιθεωρητές στάλθηκαν το 1883 στην ύπαιθρο για να μελετήσουν την κατάσταση των δημοτικών σχολείων, συμπεραίνει χαρακτηριστικά στη σχετική έκθεσή του: «Οί περι καθολικῆς και άναγκαστικῆς παιδείας τῶν Έλληνοπαίδων νόμοι τοῦ Κράτους οὔδαμῶς λειτουργοῦσιν». Αλλά και ο Νικόλαος Πολίτης, έκτακτος επιθεωρητής τότε και αυτός, διαπιστώνει: «Μόνον άνάγνωσιν διδάσκονται οί παῖδες, και ταύτην ξηράν, μονότονον, άψυχον, άνευ ύποκρίσεως, και έκτος τῆς άναγνώσεως όλίγην γραφήν, άλλ' άμορφον και άφιλόκαλον»²⁷.

²⁶Μπέτσας, Ι. (1997). Ο θεσμός των σχολικών Εφορειών στο πλαίσιο της εξέλιξης του κοινοτισμού κατά την ύστερη περίοδο της Οθωμανικής κυριαρχίας: Το παράδειγμα των κοινοτήτων της Μακεδονίας (Μεταπτυχιακή εργασία), σελ. 62. Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη

²⁷ Επισκόπηση της Ιστορίας της Εκπαίδευσης στο Νεοελληνικό κράτος, ό.π.

Παρά το γεγονός ότι ο θεσμός του επιθεωρητή, προσπάθησε να συμβάλλει στην εξέλιξη της δημοτικής εκπαίδευσης ωστόσο πολλοί ήταν εκείνοι που άσκησαν κριτική όπως ο Χαρίσιος Παπαμάρκου, ο οποίος τόνισε ότι οι διατάξεις που ρύθμιζαν την επιθεώρηση των σχολείων οδηγούσαν στον εξευτελισμό των δημοτικών αρχών, στο θρυμματισμό της ενιαίας εικόνας της εκπαίδευσης και μετέτρεπαν το δάσκαλο σε κόλακα και δούλο των επιθεωρητών. Αιτία αυτής της κριτικής δύναται να θεωρηθεί η παραχώρηση μεγάλης εξουσίας στον επιθεωρητή που έφτανε σε σχεδόν απεριόριστη ελευθερία κινήσεων.

Επιπλέον, ορισμένοι επιθεωρητές συμπεριφέρονταν όχι με τον ενδεδειγμένο τρόπο προς τους δασκάλους προκαλώντας έτσι την αντίδραση ακόμα και των Υπουργών Παιδείας, οι οποίοι μέσω εγκυκλίων επιχείρησαν να βελτιώσουν την υφιστάμενη κατάσταση. Ο ίδιος ο εισηγητής του νόμου, υπουργός Δ. Πετρίδης, επεσήμανε σε εγκύκλιό του τις καταχρήσεις που έγιναν από τους επιθεωρητές, συστήνοντάς τους να τηρούν πιο πιστά το νόμο. Χαρακτηριστική ήταν και η εγκύκλιος του υπουργού Μομφεράτου στην οποία απευθυνόμενος στους επιθεωρητές έγραφε : «...αντί να καθοδηγήσωσιν, ενισχύσωσιν, ενθαρρύνωσιν, εμπυχώσωσιν και φρονηματίσωσι τους Έλληνας δημοδιδασκάλους, ούτοι προσηνέχθησαν και προσφέρονται προς αυτούς, ώστε δεν πιστεύουσιν ούτοι ότι της τυραννίας απηλλάγησαν, αλλ' ότι τυράννους μετήλλαξαν μόνον...».

Ο θεσμός των επιθεωρητών λειτούργησε χωρίς αλλαγές ως το 1929. Πολλοί σύγχρονοι μελετητές τον χαρακτήρισαν ως το βασικότερο αυταρχικό και εξουσιαστικό φορέα ελέγχου της εσωσχολικής λειτουργίας των δασκάλων και της εξωσχολικής πολιτικής, κοινωνικής και πολιτιστικής τους δραστηριότητας. Στο θεσμό του επιθεωρητή ασκούσαν έντονη κριτική, κυρίως όταν στο πρόσωπο του εκάστοτε επιθεωρητή δεν εκπληρώνονταν οι δύο ρόλοι: ο διοικητικός – ελεγκτικός και ο παιδαγωγικός-καθοδηγητικός. Από την άλλη πλευρά όμως, υπάρχει και μια δεύτερη οπτική αυτή των όσων κατέλαβαν θέση επιθεωρητή, που ίσως αντανάκλαται στην άποψη του επιθεωρητή Γ.Ι. Βασιλειάδη ο οποίος έγραψε: «...αλησμόνητος παραμένει η ευγνωμοσύνη εκ μέρους του κλάδου (προς τον Υπουργό Δ. Πετρίδη) του οποίου η εικόν θα έπρεπε να κοσμή τα γραφεία όλων των δημοτικών σχολείων».²⁸

²⁸ Ιορδανίδης, Γ. *Ο θεσμός του Επιθεωρητή στην Ελληνική Εκπαίδευση: Ιστορική επισκόπηση της πορείας του θεσμού*
<http://www.eriande.elemedu.upatras.gr/eriande/synedria/synedrio3/praltika%2011/iordanidis.htm>

2.4 Το σχολικό πρόγραμμα του 1894

Το 1894 δημοσιεύεται, από την κυβέρνηση Τρικούπη το πρώτο επίσημο αναλυτικό και ωρολόγιο πρόγραμμα για τα δημοτικά σχολεία. Συντάκτης του είναι ο Χαρίσιος Παπαμάρκου. Παρ' ότι διαπιστώνουμε μια μικρή τάση για ανακατανομή των ωρών διδασκαλίας μεταξύ των φιλολογικών και των «θετικών» μαθημάτων, υπέρ των δευτέρων, εν τούτοις το νέο αυτό πρόγραμμα δεν διαφοροποιείται πολύ από το αντίστοιχο του 1880, αφού και σε αυτό τα θεωρητικά/ κλασικιστικά χαρακτηριστικά υπερισχύουν. Σε σύνολο 122 ωρών οι 60 (49,18 %) ανήκουν στα «θεωρητικά» μαθήματα (Θρησκευτικά, Ελληνικά, Ιστορία), οι 36 (29,50%) στα «τεχνικά» μαθήματα (Ωδική, Ιχνογραφία, Καλλιγραφία, Γυμναστική) και μόνο 26 ώρες (21,31 %) στα «θετικά» μαθήματα (Αριθμητική, Γεωμετρία, Γεωγραφία, Φυσ. Ιστορία, Φυσική). Ταυτόχρονα, η προσήλωση της διδασκαλίας των Ελληνικών στην αποστήθιση μακροσκελών γραμματικών κανόνων και όχι στη νοηματική ουσία των κειμένων, προσέδιδε στο πρόγραμμα ένα ακόμα εντονότερο φιλολογικό πνεύμα.

Όπως γίνεται εύκολα κατανοητό, και αν λάβουμε υπ' όψιν τη χρονική συγκυρία κατά την οποία είδε το φως της δημοσιότητας αυτό το πρόγραμμα, η κυβέρνηση Τρικούπη φαίνεται αρκετά διστακτική να αναλάβει ριζοσπαστικές πρωτοβουλίες στο χώρο της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης. Να σημειώσουμε, επίσης, ότι τον προηγούμενο χρόνο (1893) η Ελλάδα είχε χρεοκοπήσει και έτσι, μέσα σε ένα δυσμενές εσωτερικό και διεθνές πολιτικό και οικονομικό κλίμα, η τρικουπική διακυβέρνηση δεν επέδειξε την ανάλογη βούληση, ώστε να προχωρήσει σε πιο ρηξικέλευθες κινήσεις. Οι φροντίδες της επικεντρώθηκαν στα οικονομικά προβλήματα και στον έντονο κομματικό ανταγωνισμό που είχε ξεσπάσει.

Παρόλα αυτά, η εισαγωγή των «τεχνικών» λεγόμενων μαθημάτων, Ιχνογραφία, Ωδική κ.λπ., δείχνει τη βούληση της τρικουπικής κυβέρνησης να απευθυνθεί η διδακτική Πράξη και στο συναισθηματικό κόσμο του παιδιού, πρακτική άγνωστη έως τότε στα ελληνικά πρωτοβάθμια σχολεία. Μάλιστα, για την ενέργειά της αυτή, η

κυβέρνηση του Τρικούπη, δέχτηκε και την αρνητική κριτική παιδαγωγών του αντίπαλου κόμματος, του Π. Οικονόμου συγκεκριμένα, ο οποίος σε ένα άρθρο του στο περιοδικό «Εκπαίδευσις» τον Οκτώβριο του 1894 υποστήριζε ότι έπρεπε να δοθεί περισσότερη έμφαση στη γενική μόρφωση των μαθητών και όχι στα «τεχνικά» μαθήματα. Μέσα από τη μελέτη των πηγών, καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι η πρωτοβάθμια εκπαίδευση στα χρόνια της κυβέρνησης Τρικούπη, χαρακτηριζόταν από α) θρησκευτικό, β) πατριωτικό/εθνικιστικό και γ) ηθικοπλαστικό γραμματισμό και προσανατολισμό. Η έναρξη και η λήξη των μαθημάτων στα δημοτικά σχολεία άρχιζε με προσευχή και τελείωνε με προσευχή:

Κατά μεν την πρωϊνήν έναρξιν ανισταμένων πάντων των μαθητών, και ποιούντων τρις το σημείον του Σταυρού, απαγγέλλεται υπό του διδασκάλου ή υπό τινος των μαθητών ευκρινώς και εν κατανύξει το 'Εις το Όνομα του Πατρός . . . Κατά την μετά μεσημβριάν έναρξιν 'Δόξα σοι ο Θεός ημών' . . . Και κατά την λήξιν 'Δεύτε προκυνήσωμεν' . . .

Ακόμα και οι ετήσιες εξετάσεις στα σχολεία περιείχαν στο τελετουργικό τους την προσευχή: *«Αρχίζωμεν δια της προσευχής. Απαγγέλλει αυτήν ο μικρότερος ευκρινώς, βραδέως, αξιοπρεπώς τα μεν νότια στρέφων προς ημάς το δε πρόσωπον προς τους μικρούς συμμαθητάς του, οίτινες όρθιοι, με τας χείρας εσταυρωμένας, ακροώνται ευλαβώς και επιλέγουσι ψαλμωδούντες το αμίν. Εύγε διδάσκαλε αγαθέ. Αρχή σοφίας φόβος Κυρίου».*

Κάθε Κυριακή δε, ο δάσκαλος συνόδευε τους μαθητές στο ναό για την παρακολούθηση της θείας λειτουργίας. Οι Έλληνες δάσκαλοι της εποχής ήταν απολύτως σύμφωνοι με τη θρησκευτική διάσταση της εκπαίδευσης, αφού οι ίδιοι θεωρούσαν ότι η χριστιανική διδασκαλία είναι *«η πρώτη και κυριωτάτη βάση της αναμορφώσεως της κοινωνίας, ης άνευ ουδέν καλόν προελεύσεται εις την παιδείαν. Διότι εάν μη χριστιανικώς ο παις μορφωθή εξ απαλών ονύχων, αδύνατον είνε εις τον μετά ταύτα βίον του να ηθικοποιηθή»*, ενώ πρότειναν, από το 1877, την έκδοση μικρού βιβλίου που να περιέχει προσευχές με ερμηνευτικές σημειώσεις και ανθολογημένα κείμενα από τα ιερά βιβλία, όπως φαίνεται πολύ καθαρά στην εισήγηση του επαρχιακού δασκάλου Αθ. Βίκου. Άρα, στο χώρο της εκπαίδευσης, την τρικουπική περίοδο, οι αντιλήψεις αυτές μετατρέπονται σε διδακτικούς σκοπούς, που κατέχουν ξεχωριστή θέση στη σχετική ιεράρχηση σκοπών της ελληνικής εκπαιδευτικής φιλοσοφίας. Δεν είναι τυχαίο και το γεγονός ότι η σύνδεση ελληνισμού και

χριστιανισμού τονίζεται συνεχώς και σε κάθε περίπτωση, όχι μόνο στην πρωτοβάθμια ή δευτεροβάθμια εκπαίδευση, αλλά και στην πανεπιστημιακή:

Μη λησμονείτε ότι αι χριστιανικαί ιδέαι διατυπωθείσαι εις την ημετέραν γλώσσαν συνετέλεσαν όπως αύτη διασωθή ζώσα εκ του κατακλυσμού της βαρβαρότητος και συν τη διασώσει αυτής διασώθη και ο εθνισμός μας. Και δια τούτο πάς Έλλην οφείλει, υπέρ πάντα άλλον χριστιανόν, να ευγνωμονή εις την σωτήριον του Χριστού διδασκαλίαν.

Όμως δε συμφωνούσαν μόνο οι εκπαιδευτικοί με το χριστιανικό προσανατολισμό της διδασκαλίας, αλλά και οι θεωρητικοί παιδαγωγοί της εποχής. Ο δάσκαλος είναι ο επίγειος «θεός» των μαθητών. Μέσω της υπακοής στο δάσκαλο, οι μετέπειτα ενήλικες πολίτες θα μάθουν να υποτάσσονται «εις τον ορθόν λόγον, εις τα παραγγέλματα της θρησκείας, εις τους νόμους της πατρίδος». Μέσα σε αυτήν την πρόταση του Σκορδέλη, βρίσκουμε το σκοπό της εκπαίδευσης στα χρόνια που εξετάζουμε: πατριωτισμός, χριστιανική ηθική και ορθός λόγος.

Ο μαθητής αντιμετωπίζεται ως ένα «άγριο και θηριώδες» πλάσμα που πρέπει να ηθικοποιηθεί και να καταστεί ο αυριανός πολίτης που θα λειτουργεί με βάση τις χριστιανικές, ηθικές και πατριωτικές αξίες. Για να επιτευχθεί, όμως, αυτό η θρησκευτική διδασκαλία πρέπει να είναι πρακτική και όχι θεωρητική. Εδώ στο σημείο αυτό γίνεται μια πρώτη προσπάθεια παιδαγωγικού εκσυγχρονισμού του παραδοσιακού σχολείου, που από μια θεωρητική, απομνημονευτική, μη ενεργητική κουλτούρα οδηγείται σε μια κατεύθυνση περισσότερο πρακτική και ενεργητική, αλλά ωστόσο άκρατα δασκαλοκεντρική.²⁹

2.5 Τα Αναλυτικά Προγράμματα του Δημοτικού Σχολείου

Στο Ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα τα Ωρολόγια και τα Αναλυτικά Προγράμματα αποτελούσαν και αποτελούν οδηγό για τη συγγραφή των σχολικών εγχειριδίων, αν και ορισμένες φορές τα σχολικά εγχειρίδια που εγκρίνονταν παρέκκλιναν ή

²⁹ Γαλάνης, Κ., Καλεράντε, Ε., και Ελευθεράκης, Θ.(2016). Αναδιάρθρωση της Εκπαίδευσης στα πολιτικά προγράμματα των κυβερνήσεων Χ. Τρικούπη: το πρόταγμα του Γραμματισμού στην εκπαιδευτική κουλτούρα. Επιστήμες Αγωγής, Τεύχος 3.

Ανακτήθηκε από: <https://ejournals.lib.uoc.gr/index.php/edusci/article/view/1193>
(Ημερομηνία ανάκτησης 10/09/2020)

διαφοροποιούνταν του Ωρολογίου και αναλυτικού Προγράμματος. Επιπλέον στα Ωρολόγια και αναλυτικά Προγράμματα παρατηρούμε την καταγραφή του επίσημου προσανατολισμού της εκπαίδευσης.³⁰

Το 1890 ο Χ. Παπαμάρκου δημοσίευσε «Αναλυτικόν Πρόγραμμα των μαθημάτων του πλήρους Δημοτικού Σχολείου των αρρένων κατά τα Εκπαιδευτικά Νομοσχέδια» του 1889. Για τη σύνταξη του προγράμματος βασίστηκε, όπως ανέφερε ο ίδιος, σε Αναλυτικά Προγράμματα γερμανικών Δημοτικών Σχολείων και σε γερμανικά παιδαγωγικά έργα, λαμβάνοντας όμως υπόψη του τις ιδιορρυθμίες και τις εκπαιδευτικές ανάγκες της ελληνικής δημοκρατικής εκπαίδευσης, καθώς και τα πορίσματα που του είχε υποδείξει η υπερδωδεκαετής εφαρμογή του Αναλυτικού Προγράμματος του 1878 στην υπόδουλη Μακεδονία. Το πρόγραμμα επιχειρούσε να συμβάλλει στον εκσυγχρονισμό των Δημοτικών Σχολείων, προσαρμόζοντας το περιεχόμενο των μαθημάτων τους στην πνευματική ζωή του τόπου. Όμως το Αναλυτικό και Ωρολόγιο Πρόγραμμα του 1890 δεν εφαρμόστηκε ποτέ. Είχε και αυτό την τύχη των νομοσχεδίων του 1889.³¹

Το 1894 με Βασιλικό Διάταγμα εκδόθηκε το πρώτο επίσημο Αναλυτικό Πρόγραμμα για το Δημοτικό Σχολείο (για τα Δημοτικά Σχολεία Θηλέων, για τα τριτάξια, τα διτάξια και τα μονοτάξια σχολεία). Το Πρόγραμμα του 1894 συνοδεύτηκε και από το ωρολόγιο πρόγραμμα, το οποίο κοινοποιήθηκε στους δασκάλους με την εντολή να το τηρούν πιστά. Η σύνταξη αυτού του προγράμματος ήταν έργο του Χαρίσιου Παπαμάρκου, στην οποία αξιοποίησε τα προγράμματα των Γερμανικών σχολείων καθώς και την εμπειρία που αποκτήθηκε από την εφαρμογή προγραμμάτων στα σχολεία των Ελληνικών κοινοτήτων της Μακεδονίας.

³⁰ Ανδρέου, Α., Τα Αναλυτικά Προγράμματα του Δημοτικού Σχολείου (1881-1981)

Ανακτήθηκε από:

<http://www.eriande.elemedu.upatras.gr/eriande/synedria/synedrio2/praktika/andreou.htm>

(Ημερομηνία ανάκτησης 09/09/2020)

³¹ Σκουμπούρδη, Χ., (2009). Οι μεταρρυθμίσεις του εκπαιδευτικού συστήματος στην Ελλάδα και τα αναλυτικά προγράμματα των μαθηματικών. Σύγχρονη Εκπαίδευση, τεύχος 159, σελ. 100-101. Ανακτήθηκε από: <https://www.researchgate.net/publication/262560064>.

(Ημερομηνία ανάκτησης 13/09/2020)

«Οι παιδαγωγικές αντιλήψεις του Χαρίσιου Παπαμάρκου»

*Ωρολόγιο πρόγραμμα μαθημάτων των Δημοτικών Σχολείων
αρρένων και θηλέων (1894)³²*

Μαθήματα	Σχολεία Αρρένων				Σχολεία Θηλέων				Σύνολο ωρών
	A	B	Γ	Δ	A	B	Γ	Δ	
-									
Θρησκευτικά	3	3	3	3	2	2	2	3	12/9
Ελληνικά	13	11	10	10	12	10	10	10	44/42
Αριθμητική	3	3	3	3	3	3	3	3	12/12
Γεωμετρία	-	-	-	2					2/-
Ιστορία	-	-	2	2	-	-	2	2	4/4
Γεωγραφία	-	2	2	2	-	2	2	2	6/6
Φυσική Ιστορία	-	-	2	2	-	-	2	2	4/4
Φυσική	-	-	-	2					2/-
Ωδική	3	3	3	3	3	3	3	2	12/11
Ιχνογραφία	-	-	2	2	-	-	2	2	4/4
Καλλιγραφία	-	2	2	2	-	2	2	2	6/6
Γυμναστική	4	4	3	3	2	2	2	2	14/8
Χειροτεχνήματα	-	-	-	-	4	4	4	4	-/16

³² Ανδρέου, Α., ό.π.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

3.1 Η ζωή και το έργο του Χαρίσιου Παπαμάρκου

Ο Χαρίσιος Παπαμάρκου γεννήθηκε το 1844 σε μια κωμόπολη της Περιφερειακής Ενότητας Κοζάνης, το Βελβεντό³³. Λίγα χρόνια αργότερα, το 1850, η οικογένειά του εγκατέλειψε το Βελβεντό και εγκαταστάθηκε στην Αθήνα. Εκεί ο Χαρίσιος τέλειωσε το γυμνάσιο και αποφοίτησε το 1864 από την Φιλοσοφική Σχολή Αθηνών. Στη συνέχεια δούλεψε ως ελληνοδιδάσκαλος στη Στρώμνιτσα από το 1866 έως το 1869, ενώ από το 1871 αξιοποιώντας την υποτροφία του «Συλλόγου προς διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων» πήγε στη Γερμανία για σπουδές πάνω στη φιλολογία, τη φιλοσοφία και τα παιδαγωγικά.³⁴ Ο σύλλογος λοιπόν έστειλε με υποτροφία στη Γερμανία τον Χαρίσιο Παπαμάρκου, τον Σπυρίδωνα Μωραΐτη και τον Παναγιώτη Οικονόμου καθώς είχε ως στόχο την ανανέωση των παιδαγωγικών αντιλήψεων στην Ελλάδα.

“Ο Σύλλογος προς διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων” είχε επωμιστεί την ευθύνη της εκπαίδευσης των (αρρένων) δασκάλων. Αυτό που δεν κατάφερε να πράξει η επίσημη Πολιτεία για 14 ολόκληρα χρόνια (1864- 1878), να ιδρύσει δηλαδή ένα κρατικό Ίδρυμα για την εκπαίδευση των δασκάλων, φρόντισε να το πραγματοποιήσει η ιδιωτική πρωτοβουλία.³⁵ Δημιουργήθηκε το 1869 από εξέχουσες προσωπικότητες της εποχής, σηματοδοτώντας μια νέα φάση στην ελληνική εκπαίδευση. Σκοπός του Συλλόγου, σύμφωνα με το καταστατικό του ήταν «βαθμηδόν και αναλόγως προς τούς πόρους αὐτοῦ ὁ σύλλογος θέλει τείνει εἰς ἐπίτευξιν τοῦ σκοποῦ αὐτοῦ (τῆς διάδοσης τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων) διὰ τῆς συστάσεως σχολείων ἀρρένων καὶ θηλέων καὶ διὰ τῆς ἐν αὐτοῖς εἰσαγωγῆς καὶ διαδόσεως τῆς στοιχειώδους παιδείας καὶ τῶν

³³ Βελβεντό Κοζάνης: χωριό με έντονη πνευματική παράδοση το οποίο υπαγόταν στο σαντζάκι Σερβίων του Βιλαετίου Μοναστηρίου (Παπαδόπουλος, Δ. Χ. (2003). Χαρίσιος Παπαμάρκου: Πτυχές του παιδαγωγικού και εκπαιδευτικού του έργου. Πρακτικά Επιστημονικής Διημερίδας, «Ο Παιδαγωγός Χαρίσιος Παπαμάρκου (1844-1906)». Βελβεντό, Έκδοση: Δήμος Βελβεντού, σελ. 57)

³⁴ Ταγτεβερενίδης, Π., ό.π.

³⁵ Αντωνίου, Χ. (2002). Η Εκπαίδευση των Ελλήνων Δασκάλων (1828-2000), Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, σελ. 42.

καταλληλοτέρων μεθόδων διδασκαλίας, διὰ τῆς παρασκευῆς καὶ διαδόσεως χρησίμων συγγραμμάτων καὶ δι’ ἄλλων προσφόρων μέσων». Επειδὴ ἐκείνη την περίοδο ἡ ποιότητα των δασκάλων κρινόταν ἐπιεικῶς ἀπαράδεκτη καὶ ἐπιπλέον τὸ Διδασκαλεῖο ἔπαυε νὰ λειτουργεῖ καὶ νὰ ἐκπαιδεύει δασκάλους γιὰ τὴν ἐλληνικὴ στοιχειώδη ἐκπαίδευση ἀπὸ τὸ 1864, οἱ διοικούντες τὸ Σύλλογο θέλοντας νὰ στελεχώσουν τὴν ἐκπαίδευση με ἐκπαιδευτικούς μορφωμένους γενικὰ καὶ ἐνήμερους στὶς τελευταῖες ἐξελίξεις τῆς ἐπιστήμης ἐιδικὰ, προκήρυξαν διαγωνισμό, με σκοπὸ νὰ ἐπιλέξουν τοὺς καλύτερους των υποψηφίων που θὰ ἀποστέλλονταν στὴν «Ἑσπερία» προκειμένου νὰ σπουδάσουν τὴν παιδαγωγικὴ ἐπιστήμη καὶ νὰ γίνουν κοινωνοὶ των τελευταίων τῆς ἐξελίξεων.

Ὁ Χαρίσιος Παπαμάρκου ἀπεστάλη στὸ Göttingen τῆς Γερμανίας γιὰ τὴν παρακολούθηση μεταπτυχιακοῦ προγράμματος σπουδῶν ἐκτὸς διαγωνισμοῦ καὶ διαδικασιῶν ἐπιλογῆς υποψηφίων υποτρόφων τοῦ Συλλόγου γιὰ τὴν διάδοσιν των ἐλληνικῶν γραμμάτων, πάντα ὁμως με ἐξοδὰ τοῦ Συλλόγου. Ἡ ἐπιλογή τοῦ ἐγένετο ἐκτὸς διαδικασίας λόγῳ τοῦ ὅτι ἦταν μεγαλύτερος των 22 ἐτῶν, ἡλικιακοῦ ὁρίου που εἶχαν θέσει γιὰ νὰ συμμετάσχει κάποιος στὸ διαγωνισμό, καὶ λόγῳ τῆς πολὺ σημαντικῆς προσφοράς τοῦ, ἰδιαίτερα σὲ περιοχὲς τῆς Ὀθωμανικῆς αυτοκρατορίας οἱ ὁποῖες κατοικοῦνταν ἀπὸ ἐλληνικοὺς πληθυσμούς.³⁶

Διαπιστώνεται λοιπὸν πόσο σημαντικὴ θεωρεῖται ἡ ἐκπαίδευση των Ἑλλήνων τῆς Μακεδονίας, ἀφοῦ δρομολογοῦνται καταστάσεις που στοχεύουν ἀποκλειστικὰ σὲ αὐτήν. Γράφεται σχετικὰ στὴν Ἐκθεση τοῦ Συλλόγου τοῦ ἐτους 1869-71: . . . *Τρίτον δε ὑπότροφον ἐπέμψαμεν εἰς Γερμανίαν τὸν κ. Χαρίσιον Παπαμάρκου, . . . δεδοκιμασμένης φιλοπατρίας καὶ πείρας, . . . ἵνα συμπληρώσας τὰς φιλολογικὰς αὐτοῦ γνώσεις ἀσχοληθῆ ἐπίσης ἰδίως εἰς τὰ τῆς δημοτικῆς ἐκπαιδεύσεως καὶ παιδαγωγίας ὥστε ἐπανελθὼν νὰ ἦναι ἰκανὸς νὰ διευθύνῃ ἀξίως γυμνάσιον, διδάσκων ἐν αὐτῷ οὐ μόνον φιλολογικὰ, ἀλλὰ καὶ τὰ τῆς δημοτικῆς ἐκπαιδεύσεως, ἐπὶ σκοπῷ μορφώσεως καὶ δημοδιδασκάλων . . . Μεταβάς λοιπὸν εἰς Γοττίνγην παρασκευάζεται μετὰ ζήλου εἰς τὸ κοινωφελὲς ἔργον, εἰς ὃ ἐκλήθη³⁷.*

Μένει στὸ Göttingen μέχρι τὸ 1874, ὅπου ολοκληρώνει τὴ διατριβή του με θέμα “περὶ των τριττῶν εἰδῶν τῆς ψυχῆς παρὰ Πλάτωνι”, ἀλλὰ ἀντὶ νὰ ἐπιστρέψῃ στὴν

³⁶ Βελισσάριος, Α., ὁ.π., σελ. 10-12

³⁷ «Ὁ ἐν Αθήναις πρὸς Διάδοσιν των Ἑλληνικῶν Γραμμάτων Σύλλογος. Ἐκθεσις πεπραγμένων ἀπὸ τῆς συστάσεως τοῦ Συλλόγου μέχρι τούδε – 17 Ἀπριλίου 1869- 31 Δεκεμβρίου 1871», Ἀθήνα: τυπ. Κορομηλά, 1872, σελ. 94-95

Ελλάδα παρατείνει τις σπουδές του μέχρι το Μάιο του 1875 για να ασχοληθεί ειδικότερα με τα σχολεία που στοχεύουν στη μόρφωση του λαού.³⁸ Επιστρέφει στην Ελλάδα το 1876 όπου του ανατίθεται η ίδρυση και η διεύθυνση του Διδασκαλείου Θεσσαλονίκης.³⁹ 40 Δύο χρόνια αργότερα, το 1878, έχουμε την ίδρυση και του Διδασκαλείου Αθηνών. Οι προϋποθέσεις εισαγωγής, το διδακτικό προσωπικό και το πρόγραμμα μαθημάτων εξασφάλιζαν δάσκαλο, με ανώτερο επίπεδο μόρφωσης.⁴¹

*Τό έτος 1878, καθ' ό συνεστάθη πάλιν τό Διδασκαλείον 'Αθηνών, έθεωρήθη έτος εύοιώνιστον καί χαρμόσνον διά τήν δημοτικήν έκπαίδευσιν. Η δημοτική έκπαίδευσιν, ήτις είχε καταπέση μέχρι τοῦ μηδενός, έθεωρήθη οτι θά έλάμβανε ζωήν διά τοῦ Διδασκαλείου καί θά έπαυεν πλέον ή κατασχόνουσα τήν Ελλάδα κατάστασις τών δημοτικών σχολείων.*⁴²

Στη Θεσσαλονίκη θα μείνει ως το Μάρτιο του 1882 οπότε και παραιτήθηκε από τη διεύθυνση του Διδασκαλείου ύστερα από σύγκρουση με τον τοπικό Φιλεκπαιδευτικό Σύλλογο.⁴³ Οι αντιδράσεις είχαν αρχίσει με το δημοσίευμα της εφημερίδας "Νεολόγος" της Κωνσταντινούπολης το 1881. Πάντως ο "Σύλλογος προς διάδοσιν των Ελληνικών γραμμάτων" αναγνώρισε το έργο του, πράγμα που φαίνεται από το πιστοποιητικό που του χορήγησε και στο οποίο έγραφε : "Εν Διδασκαλείω επιτυχής διεύθυνσις υμών και αι λοιπέ υπό του Συλλόγου ανατεθείσαι υμίν ειδικαί αποστολαί έδωκαν αυτώ την ευκαιρίαν πλειστάκις να εκφράσει υμίν την ευαρέσκειαν αυτού και τας ζωηράς ευχαριστίας, καθ' ότι η διδασκαλία υμών εν γένει και η Ελληνοπρεπής μόρφωσις των εν τω εκπαιδευτηρίω τούτω παιδευθέντων υπήρξε

³⁸ Μυλωνάς, Μ. (2003). Ένας σημαντικός Βελβενδινός Παιδαγωγός: Η ζωή και το έργο του Χαρίσιου Παπαμάρκου. Δυτικομακεδονικά Γράμματα, έτος ΙΔ', Κοζάνη Σύνδεσμος Γραμμάτων και Τεχνών Ν. Κοζάνης, σελ. 285-286

³⁹ Ταγτεβερενιδης, Π., ό.π.

⁴⁰ Σκοπός της διδασκαλίας εν τη κατωτάτη (Α') τάξει του διδασκαλείου είναι μάλιστα να αφοσιώνονται μέν, όσον ενδέχεται πλειότερον, ως προς τας γνώσεις οι εκ διαφόρων σχολείων προερχόμενοι μαθηταί να καταθέτωσι δε τα θεμέλια της ειδικής ούτων διδασκαλικής παιδείας και να προσκτώνται τους εις πάντα ανεπτυγμένον άνθρωπον αναγκαίους τρόπους. (Ερμής (1876) 'Πρόγραμμα των κατά το σχολικόν έτος 1876-1877 παραδοθησομένων μαθημάτων εν τη α' τάξει του εν Θεσσαλονίκη Διδασκαλείου', Ερμής, αρ. 130, 3 Σεπτεμβρίου, σελ. 3)

Ανακτήθηκε από: <http://invenio.lib.auth.gr/record/22861/files/arc-2005-3794.pdf>

(Ημερομηνία ανάκτησης 11/11/2020)

⁴¹ Τζήκας, Χ., ό.π., σελ. 78-79

⁴² Εκπαίδευσιν, Α', τεύχ. 1, 25/04/1892, σελ.1

https://lekkythos.library.ucy.ac.cy/bitstream/handle/10797/25886/ekp_25apr1892.pdf?sequence=1

⁴³ Παπαδόπουλος, Δ.Χ., ό.π., σελ. 57

τοιαύτη, ώστε οι πλείστοι αυτών ως Διευθυνταί και διδάσκαλοι σχολείων διεκρίθησαν αείποτε διά την αρτίαν παιδαγωγικήν μόρφωσιν, το φρόνημα και το ήθος καθόλου".⁴⁴

Λίγους μήνες μετά αναλαμβάνει την ίδρυση, οργάνωση και διεύθυνση του Διδασκαλείου Επτανήσων με έδρα την Κέρκυρα.⁴⁵ Το 1883 επιθεώρησε όλα τα δημοτικά σχολεία της Κέρκυρας στο πλαίσιο της μεγάλης επιθεώρησης που πραγματοποιήθηκε σε όλη την Ελλάδα. Από το 1884 έως το 1889 ανέλαβε τη διεύθυνση του Διδασκαλείου Αθηνών.⁴⁶ Όσον αφορά την αξιολόγηση του Παπαμάρκου ως διευθυντή του Διδασκαλείου Αθηνών, ο Ζήκος Ρώσης σε έκθεσή του προς το Υπουργείο αναφέρει τα εξής: [. . .] να καταδείξω συγχρόνως το άτοπον, όπερ εξηκολούθει να συμβαίνει εν τω υπό την διεύθυνσιν του κ. Παπαμάρκου Διδασκαλείω, να μη γίνονται μήτε αι υποδειγματικά διδασκαλία υπ' αυτού του διδάσκοντος θεωρητικώς τα παιδαγωγικά μαθήματα κ. Παπαμάρκου, μήτε αι πρακτικά ασκήσεις των μαθητών της ανωτέρας τάξεως του Διδασκαλείου υπό την οδηγίαν και επίβλεψιν αυτού [. . .]⁴⁷

Ο Παπαμάρκου θεωρείται ο κύριος εισηγητής των εκπαιδευτικών νομοσχεδίων του 1889 με υπουργό Παιδείας τον Γ. Θεοτόκη, που είναι τα πρώτα που επιχείρησαν να αντιμετωπίσουν συνολικά και με ριζικές για την εποχή μεταρρυθμίσεις τις αδυναμίες του συστήματος στην πρώτη και δεύτερη βαθμίδα. Τα νομοσχέδια αυτά παρά το γεγονός ότι δεν έγιναν ποτέ νόμοι του κράτους, επηρέασαν σημαντικά τη διαμόρφωση των μεταρρυθμιστικών τάσεων. Στον Παπαμάρκου, επίσης, οφείλονται και τα προγράμματα μαθημάτων του δημοτικού σχολείου, που δημοσιεύτηκαν το 1894 και κρίθηκαν ως «τα πρώτα άρθια και επιστημονικά». Αυτά, πάντως, προσδιόρισαν και το ιδιαίτερο βάρος της γλωσσικής διδασκαλίας και της απομνημόνευσης σε όλες τις τάξεις του δημοτικού, δίνοντας του έτσι χαρακτηριστικά που ουσιαστικά διατηρήθηκαν στις μεταγενέστερες περιόδους. Η προβολή από τον Παπαμάρκου των παιδαγωγικών αρχών του Χέρμπαρτ⁴⁸ εντάσσεται, πάντως, στις «προοδευτικές» για την εποχή και το νεοελληνικό χώρο τάσεις.

⁴⁴ Ανδρέου, Απ. (1990). Τα διδασκαλεία και η κατάρτιση των δασκάλων (1878-1911), διδακτορική διατριβή, σελ. 180, 182. Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη

⁴⁵ Παπαδόπουλος, Δ.Χ., ό.π., σελ. 57

⁴⁶ Ταγτεβερενίδης, Π., ό.π.

⁴⁷ Ζήκος, Ρ. (1894). ‘‘Ο Χαρίσιος Παπαμάρκου ενώπιον του κριτηρίου της αλήθειας’’, σελ.4

⁴⁸ Κατά τον 19ο αιώνα, η κυρίαρχη παιδαγωγική εκφράζεται μέσα από την ερβαρτιανή αντίληψη. Το σχολείο είναι ο χώρος στον οποίο η κυρίαρχη γνώση μεταδίδεται στη νέα γενιά. Ο δάσκαλος αποτελεί τον ιμάντα μεταφοράς της από τους σοφούς στους μαθητές. Οι τελευταίοι

Τόσο η δύναμη, την οποία απέκτησε με τις θέσεις του στο Υπουργείο, όσο και οι μεταρρυθμιστικές του εισηγήσεις έφεραν συχνά τον Παπαμάρκου σε σύγκρουση με τους άλλους μεγάλους παιδαγωγούς της εποχής, ο σημαντικότερος από τους οποίους ήταν ο Π. Π. Οικονόμος. Στις συγκρούσεις αυτές συνέβαλε και ο οικονομικός στην ουσία ανταγωνισμός γύρω από τα σχολικά βιβλία, καθώς ο Παπαμάρκου είχε συντάξει και αρκετά από αυτά. Το σύγγραμμά του με τίτλο: «Αναγνωστικά βιβλία των μικρών ελληνοπαίδων» αν και περιέχει σοβαρές επιστημονικές τοποθετήσεις, είναι, κατά βάση, ένας λίβελος εναντίον των αντιπάλων του στο θέμα αυτό. Σημειώνεται, ωστόσο, ότι ένα από τα αναγνωστικά του Παπαμάρκου χαρακτηρίστηκε από τον Μ. Τριανταφυλλίδη ως «ένα από τα καλύτερα που έχουν γραφτεί στην Ελληνική γλώσσα».⁴⁹

Το 1892 συμμετείχε στο νεοσύστατο «Συμβούλιο της Εκπαίδευσης» και δύο χρόνια αργότερα δημοσίευσε τα πρώτα άρθρα αναλυτικά προγράμματα για το Δημοτικό Σχολείο.⁵⁰ Στο διάστημα 1875-1898 δημοσιεύει παιδαγωγικές πραγματείες, συγγράφει αναγνωστικά βιβλία για το Δημοτικό, ενώ εκθέτει συχνά τις απόψεις του μέσα από άρθρα, πανηγυρικούς λόγους και εκθέσεις προς τους προϊσταμένους του. Διαπιστώνουμε λοιπόν ότι ο Παπαμάρκου επηρέασε την ελληνική εκπαιδευτική και παιδαγωγική πραγματικότητα μέσα από δύο δρόμους: α) με τη συγγραφή παιδαγωγικών πραγματειών και β) με το δημόσιο βίο του είτε ως Διευθυντής στα Διδασκαλεία Θεσσαλονίκης, Επτανήσων και Αθηνών είτε ως γενικός επιθεωρητής και τμηματάρχης της Δημοτικής Εκπαίδευσης, θέση που κατείχε στα πλαίσια κυρίως των κυβερνήσεων Τρικούπη.⁵¹

Στο διαγωνισμό του 1894, ο Παπαμάρκου υπέβαλε τέσσερα βιβλία προς έγκριση, ένα για κάθε τάξη, τα οποία ήταν γραμμένα με το εγκυκλοπαιδικό σύστημα και ανταποκρίνονταν στις απαιτήσεις της προκήρυξης. Με το “Αλφαβητάριο” του

οφείλουν να την εντυπώσουν στη μνήμη τους και να λειτουργήσουν με βάση αυτή τη «δανεική» γλώσσα. Ως προϋπόθεση για την επιτυχία θεωρείται η ικανότητα για πειθαρχία, υπακοή και υποταγή. Η απόκλιση απ’ αυτόν τον κανόνα είναι αδιανόητη και τιμωρείται με τη χρήση σωματικής βίας. Μια τέτοια θεώρηση είναι λογικό να οδηγεί στην αυθεντία του δασκάλου, στην υποταγή του μαθητή και στη δασκαλοκεντρική διδασκαλία. (Κολιού, Ε. και Πάκου, Α., ό.π., σελ.4

⁴⁹ Μπερεδήμα, Π. (2008). Το Εικονογραφημένο Παιδικό Σχολικό Βιβλίο, ως αντικείμενο-έργο Τέχνης. Οι εικονογραφήσεις των πρώτων αλφαβηταρίων της Δημοτικής. Μέρος 2ο. Από τις αρχές του 20ού αιώνα και την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση μέχρι την δημιουργία του Ο.Ε.Σ.Β το 1937 (Διδακτορική διατριβή), σελ.33-34. Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Ρόδος.

⁵⁰ Ταγτεβερενίδης, Π., ό.π.

⁵¹ Παπαδόπουλος, Δ.Χ., ό.π., σελ. 57

εισάγεται για πρώτη φορά στην Ελλάδα η αναλυτικοσυνθετική μέθοδος για τη διδασκαλία της πρώτης ανάγνωσης. Ο διαγωνισμός διεξάγεται κατά τη διάρκεια της κυβέρνησης Τρικούπη, με Υπουργό τον Δ. Μ. Καλλιφρονά, αλλά τίθεται θέμα αξιοπιστίας των κριτών, καθώς υπάρχει υπόνοια ότι οι κριτές είναι φιλικά προσκείμενοι προς τον Παπαμάρκου και μπορεί να τον ευνοήσουν. Στο διαγωνισμό λοιπόν απορρίπτονται το αλφαβητάρι της Α΄ τάξης και το αναγνωστικό της Δ΄ τάξης, ενώ εγκρίνονται με επιφύλαξη τα αναγνωστικά της Β΄ και Γ΄ τάξης. Η κριτική που δέχεται ο Παπαμάρκου επικεντρώνεται στα θέματα της γλώσσας, του ύφους και στο γεγονός ότι στα βιβλία του δε δείχνει τον απαιτούμενο σεβασμό προς την πατρίδα και τη θρησκεία.⁵²

Μέχρι και το 1917 κυκλοφορούν σε επανεκδόσεις τα αλφαβητάρια των Παπαμάρκου, Βρατσάνου, Οικονόμου, Μακρυναίου, Αποστολόπουλου σε ιδιαίτερα εντυπωσιακούς αριθμούς με την «ομόφωνον ομολογία συμπάντων».⁵³ Από το 1895 έως το 1904 διετέλεσε εκ νέου Διευθυντής του Διδασκαλείου Αθηνών. Πέθανε στην Αθήνα το 1906, σε ηλικία 62 ετών.⁵⁴

Υπάρχουν όμως και ορισμένες πηγές, οι οποίες αναφέρουν ως χρονολογία θανάτου του το 1896. Κάτι τέτοιο όμως δεν είναι δυνατόν να ισχύει καθώς ο Παπαμάρκου συνεχίζει τις δραστηριότητες του τουλάχιστον ως το 1904. Πιο συγκεκριμένα, το 1897 εκδίδεται το έργο του τα «Τα αναγνωστικά των μικρών Ελληνοπαίδων» με πρόλογο του ίδιου, επίσης το 1904 συμμετέχει με την ιδιότητα του Διευθυντή Διδασκαλείου στο Α΄ Παιδαγωγικό Συνέδριο που γίνεται στην Αθήνα και το 1932 ο παλαιός μαθητής του Δημοσθένης Ανδρεάδης δημοσιεύει επιστολή του Παπαμάρκου προς αυτόν με ημερομηνία 20-01-1899. Στην επιστολή αυτή ο Π. δικαιολογείται για την καθυστέρηση στην αλληλογραφία τους επικαλούμενος σοβαρούς λόγους υγείας. Τέλος ακόμη και τοπικά περιοδικά, της δεκαετίας του '60, αναφέρουν ως χρονολογία θανάτου του το 1906 όπως και οι περισσότερες πηγές.⁵⁵

⁵² Μυλωνάς, Μ., ό.π., σελ. 295

⁵³ Μπερεδήμα, Π., ό.π., σελ.6

⁵⁴ Ταγτεβερενίδης, Π., ό.π.

⁵⁵ Παπαδόπουλος, Δ.Χ., ό.π., σελ. 57

3.2 Η επίδραση της Ερβαρτιανής Παιδαγωγικής

Τις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα πραγματοποιήθηκε μια αλλαγή στο σκηνικό της εκπαίδευσης της Ελλάδας. Η πολυεπίπεδη ανάπτυξη που επιδιωκόταν, δεν μπορούσε να πραγματοποιηθεί με μεθόδους διδασκαλίας, που υιοθετήθηκαν λόγω άσχημων οικονομικών συνθηκών (αλληλοδιδασκτική μέθοδος) και είχαν ως αποτέλεσμα μία θλιβερή κατάσταση τους πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Η παρέμβαση ήρθε από το «Σύλλογο προς διάδοσιν των ελληνικών γραμμάτων», που απέστειλε υποτρόφους στη Γερμανία για να μελετήσουν και να μεταφέρουν τους γνώσεις και εμπειρίες τους στην ελληνική εκπαιδευτική πραγματικότητα. Επρόκειτο για τους Χαρίσιο Παπαμάρκου, Π. Οικονόμου και Σπυρίδωνα Μωραΐτη, τους αναφέρθηκε και παραπάνω. Το παράδειγμά τους θα ακολουθήσουν και άλλοι αργότερα.

Η ερβαρτιανή μεθοδολογία εισάγεται ταχύτατα, ώστε ο Rein το 1897 σημειώνει, ότι οι Έλληνες σε διάστημα δύο δεκαετιών αφομοίωσαν ολόκληρη την παιδαγωγική σοφία, για την οποία οι Γερμανοί διέθεσαν τρεις αιώνες. Για τους Έλληνες τους η ερβαρτιανή Παιδαγωγική σήμαινε την αφετηρία για μία εγχώρια εθνική αγωγή. Είναι γεγονός ότι με την παιδαγωγική αυτή το γερμανικό πνεύμα άσκησε μεγάλη επιρροή στο αντίστοιχο ελληνικό και μάλιστα με αβίαστη πρωτοβουλία τους ελληνικής πλευράς. Με πρωτοβουλία του «Συλλόγου προς διάδοσιν των ελληνικών γραμμάτων», οι εφαρμογές της ερβαρτιανής θεωρίας ξεκίνησαν από την τουρκοκρατούμενη τότε Θεσσαλονίκη με την ίδρυση του Διδασκαλείου (1876). Έτσι, «μέσω τους Θεσσαλονίκης βρήκε η γερμανική επίδραση το δρόμο της προς την Ελλάδα».

Ο Χρ. Παπαδόπουλος θεωρήθηκε ως ο εισηγητής της ερβαρτιανής φιλοσοφίας στην Τουρκία και την Ελλάδα και τονίστηκε ότι με την αυθεντία του συνέβαλε πολύ στην επιβολή του ερβαρτιανισμού στα ελληνικά σχολεία. Επιπλέον σύμφωνα με τον Οικονόμου, η γερμανική Παιδαγωγική και ιδιαίτερα η ερβαρτιανή, επηρέασε θετικά το έργο του Διδασκαλείου τους Αθήνας. Ενώ ο Εξαρχόπουλος, χαρακτήρισε πολύπλευρη και πολυποίκιλη την επίδραση τους γερμανικής παιδαγωγικής στην ελληνική εκπαίδευση, αφού σύμφωνα μ' αυτή ρυθμίστηκε η οργάνωση και των τριών βαθμίδων της, όπως επίσης και των διδασκαλείων. Όμοια γερμανική επίδραση απέπνεαν και οι διατάξεις περί συγγραφής σχολικών εγχειριδίων, τα οποία συντάσσονταν σύμφωνα με το πνεύμα του Pestalozzi και την επιστημονική παιδαγωγική του Herbart. Ο

Εξαρχόπουλος τόνιζε ότι αμεσότερη και σαφέστερη ήταν η επίδραση τους γερμανικής παιδαγωγικής στη διδακτική πράξη, αφού σε σχέση με τα ανώτερα ελληνικά σχολεία κατανοήθηκε ότι δεν αρκεί η γνώση του αντικειμένου για να διδαχθεί κιόλας, υπαινισσόμενος φυσικά το Διδασκαλείο Μέσης Εκπαιδύσεως, που διοργάνωσε ο ίδιος το 1910, ενώ σε σχέση με την πρωτοβάθμια εκπαίδευση διοργανώθηκαν τα διδασκαλεία και η επιμόρφωση των δασκάλων ώστε να μπορούν να ανταποκρίνονται τους απαιτήσεις τους διδασκαλίας. Σύμφωνα με τον Εξαρχόπουλο, η παιδαγωγική του Herbart ήταν εκείνη που άσκησε τη μεγαλύτερη επίδραση στην Ελλάδα.⁵⁶

Τί υποστήριζε όμως η παιδαγωγική του Herbart; Σύμφωνα λοιπόν με αυτήν, το σχολείο είναι ο χώρος στον οποίο η κυρίαρχη γνώση μεταδίδεται στη νέα γενιά. Ο δάσκαλος αποτελεί τον πομπό της γνώσης και οι μαθητές το δέκτη. Ζητούμενο είναι οι μαθητές να την εντυπώσουν στη μνήμη τους. Ως προϋπόθεση για την επιτυχία θεωρείται η ικανότητα για πειθαρχία, υπακοή και υποταγή. Η απόκλιση απ' αυτόν τον κανόνα είναι αδιανόητη και τιμωρείται με τη χρήση σωματικής βίας. Μια τέτοια θεώρηση είναι λογικό να οδηγεί στην αυθεντία του δασκάλου, στην υποταγή του μαθητή και στη δασκαλοκεντρική διδασκαλία.

Στις αρχές του 20ού αιώνα κάνει την εμφάνιση του το «Νέο Σχολείο». Αυτό που διαφοροποιεί το Νέο Σχολείο από το ερβαρτιανό είναι ο τρόπος απόκτησης της γνώσης, δηλαδή η μάθηση. Το γνωσιοκεντρικό σχολείο δέχεται έντονη κριτική. Την περίοδο αυτή αλλάζει η αντίληψη για τη μάθηση. Αποκτά ιδιαίτερη σημασία ο τρόπος με τον οποίο ο μαθητής υποδέχεται τη γνώση. Αυτό οδηγεί στην ανάπτυξη της Ψυχολογίας στις αρχές του 20ού αιώνα. Η διερεύνηση του τρόπου με τον οποίο μαθαίνει ο άνθρωπος στοχεύει στη διαμόρφωση κινήτρων, έτσι ώστε να μπορέσει ο μαθητής να αποκτήσει το δικό του δρόμο προσέγγισης της γνώσης.

Ο δάσκαλος καλείται να ενεργοποιήσει τις εσωτερικές δυνάμεις του μαθητή, μέσω της δημιουργίας ενός κατάλληλου περιβάλλοντος, όπου ο μαθητής θα πειραματίζεται, θα ανακαλύπτει και θα δημιουργεί. Η διδασκαλία από διαδικασία πλήρωσης κενών δοχείων με γνώσεις μετατρέπεται σε διαδικασία δραστηριοποίησης υποκειμένων μέσω της ενεργοποίησης των εσωτερικών τους δυνάμεων. Ο δάσκαλος μετατρέπεται από μεταλαμπαδευτής σε καθοδηγητής του μαθητή. Οι σωματικές ποινές

⁵⁶ Κοντομήτρος, Α. Γ. (2006). Η γερμανική Μεταρρυθμιστική Παιδαγωγική και οι επιδράσεις της στην ελληνική εκπαίδευση κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αι. (διδακτορική διατριβή). Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Βόλος

περιορίζονται, το σχολείο μετατρέπεται από τιμωρητικό ίδρυμα σε σωφρονιστικό κατάστημα.⁵⁷

3.3 Οι παιδαγωγικές του αντιλήψεις

Είναι αλήθεια ότι ο Παπαμάρκου επιστρέφοντας από τη Γερμανία στην Ελλάδα, εφαρμόζει τις αρχές του ερβατιανού συστήματος στα διάφορα ιδρύματα που δίδαξε, τις οποίες μάλιστα προωθούσε και από τη θέση του τμηματάρχη της Δημοτικής εκπαίδευσης στο υπουργείο. Επιπλέον, εμφανίζεται υπέρμαχος μιας Εθνικής αγωγής που θα καλλιεργεί την αγάπη προς την πατρίδα, την πραγμάτωση της Μεγάλης ιδέας και θα διδάσκει πολεμικές αρχές. Δέχεται ως κύριο στοιχείο εθνικής ενότητας και ταυτότητας την ‘έλληνοπρεπή αγωγή’. Για αυτόν το λόγο τίθεται υπέρ της αρχαιογνωσίας και προτείνει τη συγγραφή βιβλίων για το δημοτικό που θα βασίζονται σε κείμενα και απόψεις των αρχαίων συγγραφέων. Και ο ίδιος στο βιβλίο του ‘οι παιδαγωγικές δοξασίες του Πολύβιου’, καταδεικνύει τον παιδαγωγικό ρόλο που μπορούν να παίξουν οι Έλληνες συγγραφείς.⁵⁸ Παρά την αρχαιολατρία του, όμως, καυτηριάζει τον σχολαστικισμό που επικρατεί στην εκπαιδευτική διαδικασία, ο οποίος προσφέρει μόνο ξέρες γραμματικές γνώσεις. Για αυτόν το λόγο εναντιώνεται στη διδασκαλία των αρχαίων στο δημοτικό, θεωρώντας ότι δεν συμβαδίζει με τη φύση της στοιχειώδους εκπαίδευσης. Ως προς το γλωσσικό ζήτημα⁵⁹ τείνει περισσότερο προς

⁵⁷ Η εκπαιδευτική συμβολή του Νικόλαου Εξαρχόπουλου, Πρακτικά του Ελληνικού Ινστιτούτου Εφαρμοσμένης Παιδαγωγικής και Εκπαίδευσης (ΕΛΛ.Ι.Ε.Π.ΕΚ.), 7ο Πανελλήνιο Συνέδριο 10,11,12 Οκτωβρίου 2014

http://www.elliepek.gr/documents/7o_synedrio_eisigiseis/%CE%9D%CE%99%CE%9A%CE%9F%CE%9B%CE%91%CE%9F%CE%A3%20%CE%95%CE%9E%CE%91%CE%A1%CE%A7%CE%9F%CE%A0%CE%9F%CE%A5%CE%9B%CE%9F%CE%A3.pdf

⁵⁸ Μυλωνάς, Μ., ό.π., σελ. 288

⁵⁹ Γλωσσικό ζήτημα ονομάστηκε η διαμάχη αναφορικά με το ποια γλώσσα πρέπει να καθιερωθεί ως Εθνική γλώσσα, η δημοτική ή η καθαρεύουσα. Ξέσπασε στην Ελλάδα στις αρχές του 19ου αιώνα και λύθηκε οριστικά το 1977 με την επικράτηση της Δημοτικής ή «Νέας Ελληνικής» γλώσσας. (Κοτρώτσου-Λόντου Τ. (2004). Το ελληνικό γλωσσικό ζήτημα. Επιστημονικό Βήμα, τ.3, σελ. 40) Ανακτήθηκε από:

https://www.syllogosperiklis.gr/old/ep_bima/epistimoniko_bima_3/kotrotsou.pdf

(Ημερομηνία ανάκτησης 23/12/2020)

την καθαρεύουσα, την οποία μάλιστα χρησιμοποιεί στη συγγραφή των αναγνωστικών του.⁶⁰

Υποστηρίζει τον υποχρεωτικό χαρακτήρα της στοιχειώδους εκπαίδευσης τουλάχιστον ως το δωδέκατο έτος και για τα αγόρια και τα κορίτσια. Αναφορικά με την εκπαίδευση των κοριτσιών προτείνει μικτά σχολεία ως το δέκατο έτος, καθώς δεν είναι δυνατή η δημιουργία Παρθεναγωγείων σε κάθε χωριό.⁶¹ Γενικά οι παιδαγωγικές αντιλήψεις του Χαρίσιου Παπαμάρκου διαφαίνονται σε όλα τα συγγράμματά του και ιδιαίτερα στο «Περί του αληθινού της ελληνίδος νεολαίας διδασκάλου» (Κέρκυρα, 1883) και «Περί σκοπού της εκπαιδύσεως της ελληνίδος νεολαίας» (Κέρκυρα, 1885).⁶² Ενώ ήταν από τους πρώτους που εισήγαγαν την συνδιδασκτική μέθοδο στην Ελλάδα (Διδασκαλείο Θεσσαλονίκης 1876), δεν θεωρούσε ότι ήταν πανάκεια και ότι μπορούσε να λύσει όλα τα προβλήματα του ελληνικού σχολείου.⁶³

Στα εγκαίνια του Διδασκαλείου Επτανήσου το 1882 προτρέπει: "(...) *Να αναδείξωσι (οι δάσκαλοι) (...) τους ελληνοπαίδας άνδρας σπουδαίους, αυτουργούς, ηθικούς, ευσεβείς, ευρώστους, μεγαλόφρονες, εθελουργούς και αφοσιωμένους εις την πατρίδαν αυτών, να ανακουφίσωσι δε το καθ'εαυτούς και τους αδελφούς αυτών, τους εν τη δούλη Ελλάδι τον ύστατον περί ζωής και θανάτου προς τα επιτριπτούς και αρπακτικές προπαγάνδας αγωνιζομένους αγώνα (...)*". Όσον αφορά τους διευθυντές επεσήμανε ότι: "*ο διευθυντής πρέπει εκτός της δυνάμεως της απορρεούσης εκ της ουσίας αυτού να περιβληθή εξωτερικώς και υπό δυνάμεως εκ της ανώτατης αυτού αρχής δεδομένης, ίνα σφιγκότερον συγκρατη και διδασκάλους και μαθητάς, επιτυχχάνη δ' ούτω ασφαλέστερον και ευχερέστερον την εν πάσι τοις κατά διδασκαλείον αποτύπωσιν της ιδία αυτού φύσεως. Προς τούτο πρέπει και εν τη των διδασκάλων εκλογή μάλιστα η γνώμη του διευθυντού να εκτιμάται, και εν τοις διορισμοίς και ταις απολύσεσι των διδασκάλων να ισχύη πολύ ο διευθυντής, και η των μαθημάτων διανομή κατά τας διαφόρους τάξεις μεταξύ των διδασκάλων να ήναι αποκλειστικόν δικαίωμα του διευθυντού*".⁶⁴ Είναι αλήθεια ότι είχε πρωτοποριακές για την εποχή του παιδαγωγικές και εκπαιδευτικές αντιλήψεις και αυτό γίνεται ιδιαίτερα αντιληπτό από τα νομοσχέδια που συνέταξε για τον τότε υπουργό Παιδείας Κωνσταντίνο Θεοτόκη επί κυβερνήσεως Χαρίλαου Τρικούπη.

⁶⁰ Μυλωνάς, Μ., ό.π., σελ. 288

⁶¹ Μυλωνάς, Μ., ό.π., σελ. 288-289

⁶² Ταγτεβερενίδης, Π., ό.π.

⁶³ Τζήκας, Χ., ό.π., σελ. 94

⁶⁴ Ανδρέου, Απ., ό.π., σελ. 264, 269-270

Στα νομοσχέδια αυτά προβλεπόταν η καθιέρωση εξατάξιου δημοτικού και γυμνασίου, για την είσοδο στο οποίο δεν προβλέπονταν εξετάσεις, η ίδρυση σχολείων σε όλα τα χωριά άνω των 600 κατοίκων και γραμματοδιδασκαλείων στις μικρότερες πληθυσμιακά κοινωνίες, η αναμόρφωση των σπουδών των μελλοντικών δασκάλων και η παράλληλη λειτουργία ταχύρρυθμης εκπαίδευσης δασκάλων, ώστε να καλυφθούν κατά το δυνατό τα επείγοντα τρέχοντα κενά, η αναβάθμιση στην εκπαίδευση του γυναικείου φύλου μέσω της συνεκπαίδευσης των δύο φύλων και της ίδρυσης διδασκαλείων μέσης εκπαίδευσης για τα κορίτσια, η κατάργηση των αρχαίων ελληνικών στο δημοτικό, καθώς το μάθημα κρινόταν δυσνόητο για τους μικρούς μαθητές, η δωρεάν διανομή των διδακτικών εγχειριδίων στους άπορους μαθητές και η ίδρυση βιβλιοθηκών σε όλα τα σχολεία τόσο προς όφελος των μαθητών όσο και των διδασκόντων, που όφειλαν να μεριμνούν συνεχώς για την επιμόρφωση και την καλλιέργειά τους στο πλαίσιο μιας άτυπης δια βίου μάθησης.

Επιπλέον, προτείνονταν συγκεκριμένα μέτρα εξασφάλισης της εφαρμογής του υποχρεωτικού χαρακτήρα της εκπαίδευσης, τα κυριότερα εκ των οποίων ήταν η τήρηση αρχείου παρουσιών των μαθητών με πρωτοβουλία της κοινότητας ή της εκκλησίας και η παρέμβαση των εισαγγελικών αρχών, όταν θα καταγγέλλονταν περιπτώσεις κατά τις οποίες οι γονείς δε θα επέτρεπαν την ομαλή φοίτηση των παιδιών τους στο σχολείο.

Διαχρονικές και εύστοχες είναι επίσης οι απόψεις του Χ. Παπαμάρκου για τα χαρακτηριστικά που πρέπει να συγκεντρώνει ο σωστός δάσκαλος.⁶⁵ Επιπλέον θεωρεί πολύ σημαντική την εκπαίδευση των δασκάλων, τόσο σε ιδεολογικό όσο και σε γνωστικό επίπεδο.⁶⁶ Έτσι λοιπόν, σύμφωνα με τον ίδιο, ο καλός δάσκαλος είναι αυτός που προσαρμόζει τη διδασκαλία του σε κάθε μαθητή, του δείχνει έμπρακτο σεβασμό και συμπεριφέρεται με σωστό τρόπο απέναντί του, έχει ήθος, άμεμπτη προσωπικότητα, αφοσίωση, ενθουσιασμό και συνείδηση του λειτουργήματός του.⁶⁷ Ο ίδιος επιδιώκει μέσα από την αναμόρφωση του σχολείου, την εκπαίδευση και τη διαμόρφωση της προσωπικότητας του δασκάλου να κάνει πιο ισχυρή την ελληνική κοινωνία ώστε να καταστεί δυνατή η εθνική ολοκλήρωση. Κύριο χαρακτηριστικό του δασκάλου εκτός από την τελειότητα του χαρακτήρα του πρέπει να είναι η αφοσίωση του στην πατρίδα και τον Εθνικό πολιτισμό. Υποστηρίζει ότι ούτε η μέθοδος ούτε τα σχολικά εγχειρίδια

⁶⁵ Ταγτεβερενίδης, Π., ό.π.

⁶⁶ Μυλωνάς, Μ., ό.π., σελ. 289

⁶⁷ Ταγτεβερενίδης, Π., ό.π.

εξασφαλίζουν τον υπεύθυνο και αφοσιωμένο στην πατρίδα πολίτη αλλά η συνειδητή δράση των δασκάλων με βάση το πνεύμα της κλασικής αρχαιότητας.⁶⁸

Ένας δάσκαλος λοιπόν, ο οποίος διαθέτει πλούσιες γνώσεις και εφαρμόζει άριστη μεθοδολογία, αλλά δεν έχει ήθος και χαρακτηρίζεται ως φαύλη προσωπικότητα αποτυγχάνει στους σκοπούς του, ενώ η διαρκής επιμόρφωσή του τόσο με δική του πρωτοβουλία όσο και μέσω κρατικής μέριμνας θεωρείται απαραίτητη. Ακόμα θεωρούσε το δάσκαλο ως το λιγότερο προβληματικό μέλος της όλης προβληματικής κατάστασης που επικρατούσε στα ελληνικά σχολεία εκείνης της εποχής. Για αυτόν το λόγο πρότεινε την αύξηση του μισθού του, τον οποίο θεωρούσε εξευτελιστικά χαμηλό καθώς και την απαγκίστρωσή του από την εξουσία των δημάρχων, που προσπαθούσαν διαρκώς να παρεμβαίνουν στο έργο του.⁶⁹

Ο Χ. Παπαμάρκου είχε ουσιαστικό ρόλο στη μόρφωση των δασκάλων, τόσο με τη διεύθυνση Διδασκαλείων συνολικής διάρκειας 21 χρόνων, όσο και με το νομοθετικό σχεδιασμό της. Βασικός σκοπός της αγωγής, για τον Παπαμάρκου, είναι η ενδυνάμωση και η σωτηρία της πατρίδας και έμμεσα η οικονομική ανάπτυξη. Διαφωνεί με όσους θεωρούν ότι η φύση του ανθρώπου είναι κακή, αλλά και με όσους θεωρούν ότι είναι καλή ως δημιουργήμα του πανάγαθου Θεού. Αυτό που ξέρουμε είναι ότι η εξέλιξη του ανθρώπου είναι αποτέλεσμα της αλληλεπίδρασης των εσωτερικών του δυνάμεων και των εξωτερικών φυσικών και κοινωνικών παραγόντων. Θεωρεί μεταφυσικές τις απόψεις ορισμένων παιδαγωγών που υποστηρίζουν ότι σκοπός της αγωγής είναι η ομοίωση με το Θεό. Ο Παπαμάρκου αντιλαμβάνεται τον άνθρωπο ως μέλος της συγκεκριμένης σε χρόνο και τόπο κοινωνίας, με συγκεκριμένο ρόλο και πρακτική δράση.

Δέχεται τις θεωρίες που θέτουν τον άνθρωπο στην υπηρεσία του συνόλου, το οποίο ταυτίζεται με την πατρίδα. Η Ελλάδα δεν ήταν ποτέ τόσο διαιρεμένη όσο είναι στην παρούσα συγκυρία και τότε τόσοι πολλοί εχθροί δεν επιβουλεύτηκαν την ύπαρξή της. Για να αποκτήσουν λοιπόν όλοι οι Έλληνες έναν κοινό δεσμό χρειάζονται ελληνοπρεπή αγωγή, η οποία θα καταστήσει το έθνος ισχυρό και απρόσβλητο στις επιθέσεις των αντιπάλων. Θα πρέπει επίσης να στραφούν στους αρχαίους, και να αντλήσουν από τις αστείρευτες πηγές τους διδάγματα για την αγωγή. Με βάση τις ανάγκες αυτές ορίζονται και οι επιμέρους σκοποί του σχολείου οι οποίοι είναι: Α) για

⁶⁸ Τζήκας, Χ., ό.π., σελ. 94

⁶⁹ Ταγτεβερενίδης, Π., ό.π.

την εξασφάλιση της πολιτικής ισχύος το σχολείο πρέπει να καλλιεργήσει: 1) τη σωματική ρώμη και την πολεμική εμπειρία, 2) το ζήλο για την πατρίδα. Οι Έλληνες πρέπει να στηριχθούν στις πηγές της ιστορίας και του πολιτισμού τους. Η επιστήμη, η παιδαγωγική και τα διδακτικά εγχειρίδια θα πρέπει να βασίζονται στα κείμενα των αρχαίων. 3) τη συνείδηση της εθνικής ενότητας, 4) την ευνομία. Β) η εξασφάλιση της ύπαρξης ιδιωτικού και δημόσιου πλούτου, έτσι ώστε το κράτος να μην παραλύσει εσωτερικά ή να μη διαλυθεί από εξωτερικές συγκρούσεις.⁷⁰

Για τη διοίκηση της εκπαίδευσης επηρεάζεται από το πρωσικό συγκεντρωτικό μοντέλο και τις ιδέες του Homboldt.⁷¹ Έτσι λοιπόν, πρότεινε την αναδιάρθρωση της διοίκησης της εκπαίδευσης με τη δημιουργία νομαρχιακών εκπαιδευτικών αρχών και τη σύσταση μιας υπερκομματικής γενικής σχολικής αρχής στο Υπουργείο Παιδείας. Για το πρόβλημα της ίδρυσης σχολείων μόνο για κορίτσια πρότεινε τη λύση της συνεκπαίδευσης αγοριών και κοριτσιών. Επιπλέον, έχοντας την πεποίθηση ότι η μόρφωση των ελληνοπαίδων είναι ιδιαίτερα σημαντική δε δίσταζε να συνιστά την τιμωρία των γονιών που αμελούσαν την εκπαίδευση των παιδιών τους ή προέβαιναν στη διακοπή της φοίτησης τους.

Όσον αφορά τη χρήση των βιβλίων στα σχολεία υπάρχει μία αναφορά στο περιοδικό Εκπαίδευσις Α΄, τεύχ. 27, με ημερομηνία 28/02/1893: Τά έν τω σχολείω διδασκόμενα μαθήματα, μάλιστα δέ τά άναγινωσκόμενα βιβλία, άποτελούσι τήν ψυχήν τού σχολείου, είναι έκτος πάσης συζητήσεως. Μωρά βιβλία άπομωραίνουσι καί διδασκάλους καί μαθητάς καί καθιστώσι προβληματικήν τήν ύπαρξιν τών σχολείων. Τουναντίον σοφά βιβλία φωτίζουν καί έξευγενίζουν τούς μαθητάς καί παρασκευάζουσιν αύτούς είς βίον τελειότερον κατόπιν έν τή πολιτεία. Διά τούτο είναι έργον άσυνειδησίας ή μωρίας νά άδιαφορή τις τί διδάσκονται έν τοις σχολείοις.⁷²

Η άποψη του Παπαμάρκου σχετικά με τα βιβλία που θα διδάσκονταν στα σχολεία, ήταν ότι θα έπρεπε να διανέμονται δωρεάν ιδίως στους άπορους μαθητές, και επίσης να έχουν εγκριθεί από τις εκπαιδευτικές αρχές.⁷³ Όσον αφορά το περιεχόμενο των σχολικών εγχειριδίων, ο Χ. Παπαμάρκου πρότεινε το «εγκυκλοπαιδικό» σύστημα, όπου τα αναγνωστικά έπρεπε να αποτελούνται από μικρά ανεξάρτητα κείμενα που θα

⁷⁰ Τζήκας, Χ., ό.π., σελ. 79-82

⁷¹ Μυλωνάς, Μ., ό.π., σελ. 289

⁷² Εκπαίδευσις, Α΄, τεύχ. 27, 28/02/1893, σελ.215

https://lekkythos.library.ucy.ac.cy/bitstream/handle/10797/25886/ekp_28feb1893.pdf?sequence=38&isAllowed=y

⁷³ Ταγτεβερενίδης, Π., ό.π.

προσέφεραν γνώσεις για το φυσικό και κοινωνικό περιβάλλον των παιδιών και θα περιέγραφαν τις σχέσεις του ανθρώπου με τον Θεό, τον πλησίον και τη φύση. Τα σχολικά αναγνωστικά βιβλία σύμφωνα με αυτήν την άποψη θα έπρεπε να περιέχουν Αισώπειους μύθους, περιγραφές και «βίους» ζώων και φυτών, περιγραφές της φύσης, παροιμίες, γνωμικά, ποιήματα και διηγήματα «δια γλώσσης απλής και γνησίως ελληνικής».⁷⁴

Το 1897 ο Παπαμάρκου, διατελώντας γενικός επιθεωρητής της Δημοτικής Εκπαιδευσεως, Τμηματάρχης του Υπουργείου Παιδείας και διευθυντής του Διδασκαλείου Αθηνών, τυπώνει το δίτομο έργο του: «*Τα αναγνωστικά βιβλία των μικρών Ελληνοπαίδων*». Στο δεύτερο τόμο του έργου του λοιπόν, ο συγγραφέας διατύπωσε τη δική του άποψη για τα παραμύθια, ιδιαίτερα σημαντική, όχι μόνο γιατί ήταν παιδαγωγός, αλλά και γιατί κατείχε επιτελική υπηρεσιακή θέση. Σύμφωνα λοιπόν με τον ίδιο, τα παραμύθια παρά την παιδαγωγική τους σημασία, δεν έχουν θέση μέσα στο σχολείο της εποχής καθώς όπως τονίζε απομακρύνουν τα παιδιά από την πραγματικότητα.: . . . μετά πολλήν σκέψιν κατέληξα εις το συμπέρασμα ότι τα παραμύθια - τα άριστα τούτων - δύναται μεν εν τω οίκω να λέγωνται υπό της μάμμης, της τροφού και της μητρός εις παιδάρια τριετή, τετραετή, πενταετή και εξαετή το πολύ, δεν δύναται όμως να αξιωθώσι της εν τω σχολείω εισαγωγής άτε ουδαμώς συμφωνούντα προς τον σκοπόν αυτού.⁷⁵

Γενικά προσπαθεί να απλοποιήσει την ύλη των αναγνωστικών και να συμπεριλάβει ύλη από τη σύγχρονη ζωή. Αναφορικά με την γλώσσα των σχολικών του βιβλίων ο Παλαμάς έγραψε ότι «είναι πλουσία και καθαρεύουσα και απεγνωσμένης προσπαθείας όπως προσεγγίσει την φυσικότητα και την απλότητα της δημοτικής, της εθνικής μας γλώσσας». Για το λόγο αυτό το αναγνωστικό της Δ΄τάξης εγκρίθηκε 20 χρόνια σχεδόν μετά το θάνατο του και μάλιστα από την επαναστατική κυβέρνηση του 1923 και τις φιλελεύθερες του 1924.⁷⁶

⁷⁴Μπερεδήμα, Π., ό.π., σελ.320

⁷⁵ Μαλαφάντης, Κ., (2002). Η παιδαγωγική και το παραμύθι στο ελληνικό δημοτικό σχολείο (19ος - 20ός αι.), σελ. 386-388. Πανεπιστήμιο Αθηνών - Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Αθήνα. Ανακτήθηκε από:

[https://www.researchgate.net/profile/Konstantinos_Malafantis/publication/258450241_E_paidagogike_kai_to_paramythi_sto_elleniko_demotiko_scholeio_Pedagogics_and_fairytale_in_Greek_primary_school/links/00b495284b1df999000000000/E-paidagogike-kai-to-paramythi-sto-elleniko-demotiko-scholeio-Pedagogics-and-fairytale-in-Greek-primary-school.pdf](https://www.researchgate.net/profile/Konstantinos_Malafantis/publication/258450241_E_paidagogike_kai_to_paramythi_sto_elleniko_demotiko_scholeio_Pedagogics_and_fairytale_in_Greek_primary_school/links/00b495284b1df99900000000/E-paidagogike-kai-to-paramythi-sto-elleniko-demotiko-scholeio-Pedagogics-and-fairytale-in-Greek-primary-school.pdf)

(Ημερομηνία ανάκτησης 02/09/2020)

⁷⁶ Τζήκας, Χ., ό.π., σελ. 94

3.4 Η Εργογραφία του

Ο Χαρίσιος Παπαμάρκου πέρα από τη συμβολή στην ίδρυση και οργάνωση των τριτάξιων Διδασκαλείων, των Υποδιδασκαλείων και τη σύνταξη των προγραμμάτων του (σύμφωνα τα γερμανικά πρότυπα), έχει να επιδείξει και ένα πλούσιο συγγραφικό έργο. Εκτός από τη σύνταξη των πρώτων άρθρων και επιστημονικών αναλυτικών και ωρολόγιων προγραμμάτων των Δημοτικών Σχολείων (1894), σε αυτόν οφείλεται και η προκήρυξη συγγραφής αναγνωστικών βιβλίων κατά το λεγόμενο εγκυκλοπαιδικό σύστημα, σε αντίθεση δηλαδή με το Ερβαρτιανό συγκεντρωτικό σύστημα όπου τα αναγνωστικά αποτελούν ένα είδος συνεχούς διήγησης ενός γεγονότος.

Επίσης, ασχολήθηκε με τη συγγραφή αναγνωστικών από την Α΄ έως τη Δ΄ τάξη, τα οποία κατά γενική ομολογία ήταν τα καλύτερα της εποχής του. Η απόρριψη των βιβλίων του κατά το διαγωνισμό του 1894, έδωσε αφορμή στον Παπαμάρκου να εκδώσει το σημαντικότερο, ίσως, έργο του “Τα αναγνωστικά βιβλία των μικρών Ελληνοπαίδων” (2 τόμοι), με το οποίο ασκούσε έντονη κριτική στα μέλη της κριτικής επιτροπής (του Διαγωνισμού του 1894). Έντονα επικριτικός ήταν και στο έργο του με τίτλο: “Π. Π. Οικονόμου, αληθούς της προόδου μαχητού και διατυπωτού της νεωτέρας παρ’ ημίν παιδαγωγικής και κορυφαίου των παρ’ ημίν διδασκάλων αυτοκαλουμένου, Σκιαγραφία” και αναφερόταν στον Π. Οικονόμου με τον οποίο είχαν σχέσεις αντιπαλότητας.⁷⁷

Μέσα από την παρουσίαση του συγγραφικού έργου του Χαρίσιου Παπαμάρκου μπορούμε να κατανοήσουμε καλύτερα τις παιδαγωγικές του αντιλήψεις και τον τρόπο με τον οποίο οραματιζόταν την εκπαίδευση των Ελλήνων αλλά και να ανακαλύψουμε τις προτάσεις που υποστήριζε και αφορούσαν τη βελτίωση της παρεχόμενης εκπαίδευσης. Μερικά από τα έργα του είναι τα εξής:

1) Περί του σκοπού της εκπαιδύσεως τη Ελληνίδος νεολαίας, Πραγματεία Παιδαγωγική υπό Χαρίσιου Παπαμάρκου, εν Κέρκυρα, εκ του τυπογραφείου «Ο Κοραής», 1885

Στο συγκεκριμένο έργο ο Χαρίσιος Παπαμάρκου παρουσίασε τις θέσεις του αναφορικά με τους σκοπούς και τους στόχους της αγωγής. Σύμφωνα με τον Παπαμάρκου αν

⁷⁷ Πασχαλίδης, Ε. Π., ό.π.

«εξεγείρωσιν», όπως χαρακτηριστικά αναφέρει, την εθνική ενότητα και αν «επιφλέγωσι» τις ελληνικές ψυχές προς τα «πάτρια» τότε η ελληνική αγωγή θα καταστήσει το έθνος των Ελλήνων ισχυρότερο απέναντι στις «επιθέσεις των υπεναντίων». Πίστευε ακράδαντα στην αξία των Ελλήνων αρχαίων συγγραφέων, τους οποίους θεωρούσε «βοηθούς κατά τον αγώνα ή αληθέστερον ειπείν προμάχους και οδηγούς». ⁷⁸

2) Αναλυτικόν πρόγραμμα των μαθημάτων του πλήρους Δημοτικού Σχολείου των αρρένων κατά τα εκπαιδευτικά νομοσχέδια, συνταχθέν υπό Χαρίσιου Παπαμάρκου, Αθήνησιν, εκ των τυπογραφείων των αδελφών Περρή, 1890

Το εν λόγω Αναλυτικό Πρόγραμμα, βασισμένο στα Αναλυτικά Προγράμματα των γερμανικών Δημοτικών Σχολείων και σε γερμανικά παιδαγωγικά έργα, είχε σκοπό να συμβάλλει στον εκσυγχρονισμό των Δημοτικών Σχολείων. Τελικά δεν κατάφερε να εφαρμοστεί στην πράξη καθώς είχε και αυτό την τύχη των νομοσχεδίων του 1889. ⁷⁹

3) Ύθλοι και πράγματα, υπό Χαρίσιου Παπαμάρκου, Αθήνησιν, εκ του τυπογραφείου των αδελφών Περρή, 1893

Σε αυτό το έργο ο Χαρίσιος Παπαμάρκου παρουσιάζει τις κατηγορίες που εξαπέλυαν εναντίον του ο Γιώργος Βιώνης, ο Χρήστος Παπαδόπουλος και ο Παναγιώτης Οικονόμου αναφορικά με το ήθος του, τη διανοητική του κατάσταση, την αξία, τον προορισμό, το βίο, το έργο του και το σκοπό του, την επίδραση του στην κοινωνία, τα εκπαιδευτικά νομοσχέδια και τα αναγνωστικά που συνέγραψε. Οι κατηγορίες αποτελούν το πρώτο μέρος του έργου και έχει τον τίτλο: Ύθλοι, ενώ στο δεύτερο μέρος με τίτλο: Πράγματα ο Χαρίσιος Παπαμάρκου αντικρούει τις κατηγορίες των επικριτών του. Προς ενίσχυση των ισχυρισμών του δε δίστασε μάλιστα να δημοσιεύσει επιστολές από την προσωπική του αλληλογραφία. Το δεύτερο μέρος είναι χωρισμένο σε δύο υποενότητες, η μία έχει τον τίτλο: Δημόσιος βίος και διαιρείται σε δύο μέρη. Στο πρώτο μέρος αναφέρεται στη δράση του εκτός της ελευθέρας Ελλάδας, ενώ στο δεύτερο μέρος στη δράση του εντός της ελευθέρας Ελλάδας. Αφού λοιπόν παρουσιάζει το έργο που επιτέλεσε όσο διάστημα κατείχε υψηλές θέσεις στον τομέα της εκπαίδευσης, στη συνέχεια αναλύει στη δεύτερη ενότητα με τίτλο: Συγγραφική εργασία, όλο το πλούσιο

⁷⁸ Περί του σκοπού της εκπαίδευσως τη Ελληνίδος νεολαίας, Πραγματεία Παιδαγωγική υπό Χαρίσιου Παπαμάρκου, εν Κέρκυρα, εκ του τυπογραφείου «Ο Κοραής», 1885
<http://pleias.lis.upatras.gr/index.php/estia/article/view/71169/63518>

⁷⁹ Ανδρέου, Α., ό.π.

συγγραφικό του έργο. Μέσω λοιπόν αυτού του έργου, έχουμε συγκεντρωμένα όλα τα έργα του Παπαμάρκου και μάλιστα έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον το γεγονός ότι αυτού του είδους η συλλογή πραγματοποιήθηκε από τον ίδιο το συγγραφέα. Θα τολμούσαμε να πούμε ότι αυτή η συλλογή αποτελεί παρακαταθήκη για τις επόμενες γενιές.⁸⁰

Άλλα έργα του είναι: “Περί των τριττών ειδών της ψυχής παρά Πλάτωνι” (1875), “Η στοιχειώδης εκπαίδευσις εν Ελλάδι” (1875), “Περί του νυν δη προσήκοντος ημίν τοις Έλλησι Διδασκαλείου” (1882), “Περί του αληθινού της Ελληνίδος νεολαίας διδασκάλου” (1883), “Παράρτημα ύθλων και πραγμάτων” (1893), “Αι φιλοσοφικά και παιδαγωγικά δοξασίαι του Πολυβίου” (1908). Επιπλέον μαζί με το συνεργάτη του, τον παιδαγωγό Φ. Γεωργαντά συνέγραψε και εξέδωσε αναγνωστικά βιβλία: “Έλληνικόν Αλφαβητάριον” (Α & Β μέρος, 1891), “Έλληνικά Αναγνωσμάτια” (3 τόμοι, για τις τάξεις Β΄, Γ΄, Δ΄, 1892). Τέλος, σύμφωνα με τον Φ. Γεωργαντά κάποια συγγράμματα δεν εκδόθηκαν όπως το “Φιλοσοφικά και παιδαγωγικά δοξασίαι του Πινδάρου”, “Φιλοσοφία της Ιστορίας”, “Ιστορία της Γυμναστικής, κ.α.⁸¹

3.5 Τα αναγνωσμάτια του

Όπως αναφέραμε και παραπάνω η συγγραφική παραγωγή του Παπαμάρκου είναι μεγάλη και αξιόλογη και στο συγκεκριμένο κεφάλαιο θα επικεντρωθούμε στην παρουσίαση των αναγνωσματαρίων του, τα οποία συντάχθηκαν για τις ανάγκες της εκπαίδευσης των μαθητών της Β΄, Γ΄, και Δ΄ τάξης του δημοτικού σχολείου.

Θα δώσουμε ιδιαίτερη έμφαση στα Αναγνωσμάτια του, αφενός μεν γιατί μέσω αυτών μπορούμε να διαπιστώσουμε τις παιδαγωγικές του αντιλήψεις, που αποτελεί και το θέμα της εργασίας μου και αφετέρου δε διότι τα διδακτικά εγχειρίδια φέρουν το μέρος εκείνο του εκπαιδευτικού μηνύματος που, σύμφωνα με τις αρμόδιες αρχές και τους συγγραφείς, αξίζει να τυπωθεί, να το μάθουν και να το συγκρατήσουν οι μαθητές, οι αυριανοί δηλαδή ενήλικες. Εμπεριέχουν τις γνώσεις, τις κατηγορίες, τις έννοιες, τις αντιλήψεις, τις αξίες και τα πρότυπα συμπεριφοράς που θεωρούνται, στη συγκεκριμένη κοινωνία και εποχή, απαραίτητα στοιχεία της διαπαιδαγώγησης του

⁸⁰ Ύθλοι και πράγματα, υπό Χαρίσιου Παπαμάρκου, Αθήνησιν, εκ του τυπογραφείου των αδελφών Περρή, 1893. <https://anemi.lib.uoc.gr/metadata/8/d/1/metadata-181-0000315.tkl>

⁸¹ Πασχαλίδης, Ε. Π., ό.π.

αυριανού πατριώτη και πολίτη. Αποτελούν ένα δείκτη του τύπου των γνώσεων και της ιδεολογίας που κυριαρχούν στην εκάστοτε χρονική περίοδο.⁸²

Πριν περάσουμε όμως στην παρουσίαση των Αναγνωσματορρίων του, θα αναφέρουμε λίγα λόγια για το ιστορικό πλαίσιο των σχολικών εγχειριδίων. Μέχρι το 1880 οι εκπαιδευτικές αρχές αδυνατούσαν να επιβάλουν την ομοιομορφία των σχολικών βιβλίων και να ελέγξουν την κυκλοφορία και τη χρήση τους όπως σχεδίαζαν. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα την εμφάνιση της κερδοσκοπίας και τη διάδοση της επιρροής των πελατειακών σχέσεων στις διαδικασίες επιλογής των εγχειριδίων. Μετά το 1880 όμως, με την καθιέρωση ενός πιο συνεκτικού τρόπου επίβλεψης της παραγωγής και διακίνησης των διδακτικών βιβλίων, ο κρατικός έλεγχος έγινε πιο αποτελεσματικός.⁸³

Ένα άλλο πρόβλημα που αφορούσε τα σχολικά εγχειρίδια ήταν η έντονη αντιπαράθεση όσον αφορά τη γλώσσα των αναγνωστικών και η οποία κορυφώθηκε τη δεκαετία του 1880 και γνώρισε μεγάλη οξύτητα μέσα στον 20ό αιώνα, ανάμεσα στους αρχαϊστές και τους δημοτικιστές.

Τα αναγνωστικά που εκδίδονται στις δύο τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα ακολουθούν είτε το ένα σύστημα είτε το άλλο και η διάρθρωση της ύλης τους είναι ανάλογη. Η ποιότητα της εκτύπωσης είναι αμφισβητούμενη και η εικονογράφηση πενιχρή, εφόσον και οι διαγωνισμοί για τα αναγνωστικά δεν τη θεωρούν απαραίτητη αλλά προαιρετική. Έτσι εγκρίνονται αναγνωστικά «μετ' εικόνων ή άνευ τοιούτων». Όλα πάντως, ανεξάρτητα από τη δομή της ύλης, επικεντρώνονται σε γνώσεις πραγματογνωσίας και φυσικής ιστορίας και στοχεύουν στον ηθικό φρονηματισμό των παιδιών.⁸⁴

Η προκήρυξη του τρίτου διαγωνισμού των διδακτικών βιβλίων, στον οποίο συμμετέχει και ο Χ. Παπαμάρκου με το «Έλληνικόν άλφαβητάριον διὰ τοὺς μαθητὰς τῆς κατωτάτης τάξεως τῶν σχολείων τῆς στοιχειώδους ἐκπαιδεύσεως», ζητά να συγγραφούν «ἀναγνωστικὰ βιβλία διὰ τοὺς μαθητὰς ἀμφοτέρων τῶν φύλων, ἄνευ εἰκόνων, περιέχοντα αἰσωπεῖους μύθους, περιγραφὰς τῆς φύσεως, παροιμίας, γνωμικά, ποιήματα καὶ διηγήματα διὰ γλώσσης ἀπλῆς καὶ γνησίως ἑλληνικῆς, καλλύνοντα τὰς ψυχὰς τῶν μαθητευόντων παιδῶν κατὰ τὸ παράδειγμα τῶν ἐπὶ τῶν τελευταίων δεκαετιῶν

⁸² Μπερεδήμα, Π., ό.π., σελ.5.

⁸³ Βεντούρα, Λ. (1992). Η νομοθεσία περί διδακτικών βιβλίων. Μια εστία συγκρούσεων Εκπαιδευτικού Δημοτικισμοῦ και Αντιμεταρρυθμιστῶν (1907-1937). Μνήμων, 14, Σελ.91. doi:https://doi.org/10.12681/mnimon.170

⁸⁴ Μπερεδήμα, Π., ό.π., σελ.5.

πανταχοῦ τοῦ πεπολιτισμένου κόσμου ἐπικρατούντων ἀναγνωστικῶν βιβλίων». Επίσης, ορίζει ότι το Αλφαβητάριο οφείλει να αποτελείται από δύο μέρη, το παρασκευαστικό της απταίστου αναγνώσεως και το παρασκευαστικό της λογικής αναγνώσεως, ενώ δεν θα πρέπει να ξεπερνά τα τέσσερα τυπογραφικά φύλλα.⁸⁵

Στη συνέχεια, στις 26 Φεβρουαρίου 1893 προκηρύσσεται διαγωνισμός συγγραφής 1) Αναγνωστικῶν για τα δημοτικά σχολεία αρρένων και θηλέων, χωρίς εικονογράφηση και να περιέχουν μύθους του Αισώπου, περιγραφές και βίοι ζώων και φυτών, περιγραφές της φύσης, παροιμίες, γνωμικά, ποιήματα και διηγήματα. 2) Γραμματική της νέας Ελληνικής γλώσσας 3) Συλλογή αριθμητικῶν προβλημάτων 4) Εγχειρίδιο φυσικής ιστορίας 5) Γεωγραφία 6) Καλλιγραφία.

Η νέα προκήρυξη επέδειξε καινοτόμα στοιχεία αναφορικά με την ύλη των αναγνωστικῶν καθώς εισήγαγε το εγκυκλοπαιδικό σύστημα, απαιτώντας από τα Αναγνωστικά που θα εγγράφονταν να περιλαμβάνουν αυτοτελή κείμενα που θα περιγράφουν τις σχέσεις του ανθρώπου με το Θεό, τον πλησίον και τη φύση μέσα από διηγήματα, παροιμίες, γνωμικά, ποιήματα κτλ. Εκτός από τον Παπαμάρκου το συγκεκριμένο σύστημα υποστήριζαν και οι Μωραΐτης και Γεωργαντάς κτλ. Ο διαγωνισμός, παρά τη θύελλα αντιδράσεων που ξεσήκωσε, πραγματοποιήθηκε με κριτική επιτροπή τον Ζησίου, Αργυριάδου, Δουκάκη και Πρωτοδίκου, δίνοντας την έγκρισή τους για την Α΄ Δημοτικού το Αλφαβητάριον του Μ. Βρατσάνου, για τη Β΄ Δημοτικού το Αναγνωσματάριον του Χ. Παπαμάρκου (για ένα έτος μόνο), για τη Γ΄ τάξη κανένα, απορρίπτοντας αυτό του Παπαμάρκου και αυτό του Καβαλιεράτου και για τη Δ΄ τάξη το Αναγνωσματάριον του Αρ. Κουρτίδου. Έπειτά από την απόφαση της επιτροπής ο Παπαμάρκου, φανερά ενοχλημένος, εξέδωσε δύο ολόκληρους τόμους 600 σελίδων περίπου ο καθένας, με τίτλο: «Τα αναγνωστικά βιβλία των μικρών Ελληνοπαίδων», αναπτύσσοντας τα προτερήματα των βιβλίων που συνέγραψε. Αν εξαιρέσουμε το ύφος του, το οποίο δεν συνάδει με έναν επιστήμονα, τα επιχειρήματά του αναφορικά με τα βιβλία του είναι σωστά και αποδεικνύουν τη λανθασμένη κρίση της επιτροπής. Όσον αφορά το περιεχόμενο του βιβλίου του Παπαμάρκου αυτό

⁸⁵Μαρτζιβάνου, Α. (2014). *Η διδασκαλία της πρώτης ανάγνωσης από την καθιέρωση της συνδιδασκτικής μεθόδου (1880) έως το 1895* (Μεταπτυχιακή εργασία). Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, σελ. 46-49

περιελάμβανε 17 ποιήματα και 66 πεζογραφήματα, από τα οποία τα 13 αναφέρονταν στην πραγματικότητα ενώ τα υπόλοιπα ήταν μύθοι και ηθικά διηγήματα. Σύμφωνα λοιπόν με την κρίση της επιτροπής: « τα μεν ποιήματα μετά προσοχής εκλελεγμένα είνε των δοκιμωτέρων ποιητών, είνε άψογα και επιτυχή, τα δε πεζογραφήματα καθ' ύλην και είδος είνε ορθά και πρόσφορα προς τον σκοπόν, ον προτίθενται». Τελικά το σύστημα της εγκρίσεως ενός μόνο διδακτικού βιβλίου, λόγω του μίσους και της αντιπαλότητας που αναπτύχθηκε μεταξύ των συγγραφέων, δεν ήταν δυνατό να εξακολουθήσει να ισχύει και σταμάτησε η εφαρμογή του.⁸⁶

Μάλιστα στο περιοδικό Εκπαίδευσις Β', τεύχ. 36, με ημερομηνία 30/04/1894 ασκείται έντονη κριτική στον Παπαμάρκου και στον τρόπο με τον οποίο μεθόδευσε την έγκριση των δικών του βιβλίων. Άλλα θά μάς έρωτήση τις, πώς ήξεύρετε οτι τοῦ Παπαμάρκου τά βιβλία έγκριθήσονται καί όχι άλλου τινός; Έδώ είναι τό φρικτόν! Ο άνθρωπος προύνόησε περί τούτου. Καί τί έπραξε νομίζετε; Ακούσατε πρός Θεού ! Κατεσκεύασε πρώτον τόν νόμον έλλιπέστατον καί έλαστικώτατον, διά Βασιλικού δέ είτα Διατάγματος έξήρесе τοῦ γενικού, κανόνος μόνον τά ιδικά του βιβλία, καί διά τής ύπουργικής προκηρύξεως έξησφάλισεν όριστικώς είς έαυτόν τό γέρας· διότι α'.) έκαμε τήν προκήρυξιν, κατά τε τό περιεχόμενον τής ύλης τών βιβλίων του καί τήν διαίρεσιν αυτής, άκριβώς δπως είχε γράψη αυτός τά ιδικά του βιβλία β'.) πλήν τούτου προεκήρυξε τά βιβλία τών δημοτικών σχολείων άνευ εικόνων! [. . .] ενώ οί προτελεσθέντες διαγωνισμοί άπήτουν ρητώς μετ' εικόνων, δπως είναι- ορθόν καί λογικόν καί παιδευτικόν καί δπως γίνεται είς όλον τον κόσμον έν τοίς διδακτικοίς βιβλίοις τών κατωτέρων σχολείων, διότι πολλάκις μία είχών λαλει τοίς παισίν εύλωττότερον πολλών σελίδων καί πολλών διδασκαλικών χειλέων γ) το σπουδαιότατον όμως πάντων είναι έν άρθρω 5. τοῦ Β. Διατ. τής 20 Φεβρουάριου 1893 γράφει τάδε «Έκαστον τυπογραφικόν φύλλον πρέπει νά περιέχη περίπου 27.000 τυπογραφικά στοιχεία, τών φύλλων τών άναγνωστικών βιβλίων τών δημοτικών σχολείων [. . .] εξαιρείται μόνον ο Παπάμάρκος ο όποιος δέν πρέπει νά συμμορφωθή πρός τον Νόμον, άλλ' ό Νόμος πρός αυτόν! Πρός χάριν λοιπόν τοῦ κυρίου αυτού νά συγγραφή Αλφαβητάριον μέ 42.500 στοιχεία!»⁸⁷

⁸⁶ Λέφας, Χρ., ό.π., σελ 336-338

⁸⁷ Εκπαίδευσις, Β', τεύχ. 36, 30/04/1894, σελ.286-287

https://lekythos.library.ucy.ac.cy/bitstream/handle/10797/25919/ekp_30apr1894.pdf?sequence=38&isAllowed=y

Στη συνέχεια οδηγηθήκαμε σε νέο σύστημα έγκρισης με το Νόμο ΒΤΓ΄ του 1895. Ο νέος Νόμος όριζε να κρίνονται τα βιβλία κάθε χρόνο, επέτρεπε την έγκριση περισσότερων βιβλίων και όριζε τη διάρκεια έγκρισης για μια πενταετία. Ο προβληματισμός ωστόσο για τη μορφή, το περιεχόμενο και τη γλώσσα των σχολικών βιβλίων δεν εξαλείφθηκε και παρουσιάζεται ιδιαίτερα έντονος στα περιοδικά «Νουμά» και «Δελτίο του Εκπαιδευτικού Ομίλου», τα οποία διακρίνονταν για τη συντονισμένη προσπάθειά τους για την επικράτηση της δημοτικής γλώσσας στην εκπαίδευση. Η περίοδος της εκ νέου πολιτικής του ελεύθερου ανταγωνισμού επικρατεί μέχρι το 1907, με επανάληψη των ίδιων φαινομένων που είχαν παρουσιαστεί και παλαιότερα.⁸⁸

Το 1907 με το νόμο ΓΣΑ' το κράτος αποκτά το μονοπώλιο της παραγωγής και της διάδοσης των σχολικών βιβλίων.⁸⁹ Σύμφωνα λοιπόν με αυτόν το νόμο, πρώτον, στο δημοτικό σχολείο επιτρέπεται η χρήση αποκλειστικά και μόνο αναγνωστικών (με εξαίρεση τη γραμματική και την Καινή Διαθήκη) και, δεύτερον, στις υπόλοιπες βαθμίδες εγκρίνεται ένα διδακτικό βιβλίο για κάθε μάθημα και τάξη. Τα βιβλία συντάσσονται βάσει διαγωνισμού που προκηρύσσεται κάθε τετραετία. Δύο έτη πριν από τη λήξη κάθε τετραετίας δημοσιεύεται πρόγραμμα ποσότητας και οικονομίας της ύλης στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως από το Υπουργείο Παιδείας. Το πρόγραμμα για όλα τα βιβλία το καταρτίζουν επιτροπές τις οποίες διορίζει ο υπουργός. Τα υποβαλλόμενα βιβλία κρίνονται από επιτροπές, τα μέλη των οποίων εκλέγονται από τις οικείες πανεπιστημιακές σχολές. Τα εγκεκριμένα εγχειρίδια, αφού αμειφθεί ο συγγραφέας τους, περιέρχονται στην κυριότητα του κράτους για μία τετραετία.

Οι εκπαιδευτικοί που εισάγουν ή ανέχονται τη χρήση μη εγκεκριμένων εγχειριδίων τιμωρούνται. Με το συγκεκριμένο νόμο η κυβέρνηση Θεοτόκη θέλησε να περιορίσει την αυθαιρεσία και το ρόλο των πελατειακών σχέσεων στην επιλογή των σχολικών βιβλίων.⁹⁰

Αναφορικά με την εικονογράφηση στα σχολικά βιβλία αυτή εισάγεται με την «Ελληνική Χρηστομάθεια» του Ραγκαβή (1841). Οι εικόνες που χρησιμοποιούνται βέβαια στα σχολικά βιβλία κυρίως εξυπηρετούν τους διδακτικούς στόχους, ιδίως στα

⁸⁸ Κανταρτζή, Ε. Το σχολικό βιβλίο και η εικονογράφηση του (1834-1980)
http://e-library.iep.edu.gr/iep/articles/presentation/page_001.html?prev=true

⁸⁹ Μπερεδήμα, Π., ό.π., σελ.5

⁹⁰ Βεντούρα, Λ., ό.π., σελ.91.

doi:<https://doi.org/10.12681/mnimon.170>

αλφαβητάρια⁹¹ την εκμάθηση των γραμμάτων, και συχνά οι εικόνες που χρησιμοποιούνται επιλέγονται γι' αυτόν τον σκοπό.

Όμως το 1897 ο Χαρίσιος Παπαμάρκου θα θίξει τον ακαλαίσθητο και διδακτικό χαρακτήρα της εικονογράφησης στα αναγνωστικά και θα προτείνει ως ακραία λύση την παράλειψή της ώστε να μη βλαβεί το αισθητικό κριτήριο των παιδιών.⁹²

Η παραπάνω στάση του Χ. Παπαμάρκου εξηγεί την απουσία εικόνων στο Αλφαβητάριο, που συνέγραψε το 1891, αλλά και την προκήρυξη του Γ' Διαγωνισμού, την οποία συνέταξε ο ίδιος. Η προκήρυξη αυτή απαγόρευε την ύπαρξη εικόνων σε όλα τα αναγνωστικά βιβλία, γεγονός το οποίο μπορεί να ερμηνευθεί από την άποψη που διατυπώνει στο βιβλίο του *“Τὰ ἀναγνωστικά βιβλία τῶν μικρῶν Ἑλληνοπαίδων”*. *«Ὅταν ὁμως ὡς δόγμα παιδαγωγικὸν θεωρηθῆ ἡ ἐν τοῖς τοιούτοις βιβλίοις ἀναγκαιότης τῶν εἰκόνων, τότε πάντως θὰ παρασχεθῶσι τοῖς μικροῖς μαθηταῖς εἰκόνες ὑπὸ τε τεχνικὴν καὶ ὑπὸ παιδαγωγικὴν ἔποψιν κακαί, ὅπερ ἐπιβλαβέστατον»*. Για να τεκμηριώσει την άποψή του επικαλείται Γερμανούς παιδαγωγούς, οι οποίοι προτείνουν την απομάκρυνση των εικόνων από τα αναγνωστικά βιβλία. Η άποψη του Χ. Παπαμάρκου έρχεται σε αντίθεση με την άποψη που εκφράζεται στο παιδαγωγικό περιοδικό *Ἐκπαίδευσις*, στο οποίο σχολιάζεται η προκήρυξη. *«Ἐκεῖνο δὲ τὸ ἄνευ εἰκόνων δι' ἀντιλογίαὶν πρὸς τὸ πρῶην μετ' εἰκόνων ἐνθυμίζει πως τοὺς εἰκονομάχους. Δύναται ν' απαιτήσῃ καλλιτεχνικὰς εἰκόνας, ναί· ἀλλὰ διὰ τί ἄνευ εἰκόνων, ἀφοῦ πανταχοῦ τοῦ πεπολιτισμένου κόσμου μεταχειρίζονται εἰκόνας;»*⁹³

Αφού λοιπόν ολοκληρώσαμε την αναφορά κάποιων ιστορικών στοιχείων όσον αφορά τη συγγραφή των σχολικών εγχειριδίων, θα περάσουμε στην παρουσίαση των περιεχομένων των βιβλίων του, έτσι ώστε να διαπιστώσουμε με ποιο τρόπο ήταν διαρθρωμένη η διδακτέα ύλη για κάθε τάξη, ποιες θεματικές υπήρχαν και ποια κείμενα είχε επιλέξει ο ίδιος για να ορίσει το περιεχόμενο των συγκεκριμένων Αναγνωσματαρίων.

⁹¹ Σύμφωνα με την Ευγενία Κεφαλληναίου «Το Αλφαβητάριο είναι το πρώτο βιβλίο για τη διδασκαλία της ανάγνωσης στα παιδιά. Είναι το πρώτο βασικό βοήθημα για τη μόρφωση, την αισθητική καλλιέργεια και γενικά τη διαμόρφωση της πνευματικής τους προσωπικότητας. Με τα βιβλία αυτά διδάσκεται ο μαθητής τα πρώτα γράμματα, δηλαδή τα ψηφία του αλφαβήτου, τους συνδυασμούς αυτών, τη στοιχειώδη ανάγνωση και την αντίληψη του γραπτού λόγου». (Κεφαλληναίου, Ε., (1995). Νεοελληνικά αλφαβητάρια 1771-1981, Αθήνα, εκδότης: Παρασκήνιο, σελ. 13)

⁹² Κανταρτζή, Ε. Το σχολικό βιβλίο και η εικονογράφηση του (1834-1980), ό.π.

⁹³ Μαρτζιβάνου, Α., ό.π., σελ. 109-111

Το Αναγνωσμάτιο της Β΄ τάξης του δημοτικού, με τίτλο: «Ελληνικόν Αναγνωσμάτιον. Δια τους μαθητάς της δευτέρας τάξεως των σχολείων της Στοιχειώδους Εκπαιδύσεως» ήταν γραμμένο στην απλή καθαρεύουσα και οι εικόνες και τα σκίτσα που περιείχε ήταν ασπρόμαυρα. Το περιεχόμενο του απαρτιζόταν από πεζά κείμενα και ποιήματα με ηθικοπλαστικά στοιχεία, που στόχος τους ήταν να προβάλλουν αξίες και αρετές όπως η τιμιότητα, η ευσπλαχνία, η γενναιότητα, η αγάπη, η φιλοπατρία, κι η ευγνωμοσύνη και ήταν προς έγκριση για την πενταετία 1897-1902. Στην έναρξή του υπάρχει ένα ποίημα του Γ. Βιζυηνού με τίτλο: «Άσμα εωθινόν» και στη συνέχεια χωρίζεται σε δεκατέσσερις (14) ενότητες. Οι πέντε πρώτες (5) ενότητες περιέχουν κεφάλαια που αφορούν ζεύγη ηθικής και ανήθικης συμπεριφοράς.

Όπως διαπιστώνουμε και από τους τίτλους των ενοτήτων το σχολείο προσπαθούσε, μέσω των Αναγνωσματαρίων που διδάσκονταν οι μαθητές, να τους μάθει να διακρίνουν το καλό από το κακό, τη σωστή από τη λανθασμένη συμπεριφορά. Οι ιστορίες που έχουν διδακτικό χαρακτήρα δανείζονται εικόνες ζώων γνώριμων σε όλα τα παιδιά όπως αρνί, πέρδικα, περιστέρι, αλεπού, άλογο, χρυσόψαρο, κατσίκες, μέλισσα, καρδερίνα, λύκος κ.ά. Ο στόχος να εμφυσήσουν στους μικρούς μαθητές αξίες και ήθος επιτυγχάνεται μέσω των διδαγμάτων που εμπεριέχονται στις ιστορίες και τα οποία συνοψίζονται στο τέλος κάθε ιστορίας. Τέλος, να σημειώσω ότι ενδιάμεσα από τις ιστορίες παρεμβάλλονται ποιήματα αξιόλογων ποιητών όπως του Δροσίνη, Πολέμη, Παράσχου και Βλάχου.

Στη συνέχεια, αφιερώνει 2 κεφάλαια που αφορούν στην απάτη και την πλεονεξία και ακολουθεί το κεφάλαιο κατά το οποίο οι μαθητές αντιλαμβάνονται μέσω αυτού ότι το κακό τιμωρείται, ενώ το αγαθόν βραβεύεται, στοχεύοντας λοιπόν στο να συνειδητοποιήσουν οι μαθητές ότι κάθε κακή πράξη κρύβει από πίσω της την τιμωρία και έτσι να τους αποτρέψουν έμμεσα από λανθασμένες συμπεριφορές. Και πριν περάσει στην παρουσίαση κάποιων σημαντικών αρετών που πρέπει να καλλιεργήσουν οι μαθητές παραθέτει ένα κεφάλαιο με αινίγματα και τις λύσεις τους.

Τα τελευταία κεφάλαια του εν λόγω Αναγνωσματαρίου αναφέρονται στη φιλοσοργία των γονέων και στην αγάπη των τέκνων προς τους γονείς, επιδιώκοντας όπως γίνεται σαφές η καλλιέργεια αμοιβαίας αγάπης και σεβασμού ανάμεσά τους, ενώ ακολουθεί σε σειρά το κεφάλαιο με τίτλο ευγνωμοσύνη. Κατά τη γνώμη μου δεν είναι καθόλου τυχαία η διαδοχή των κεφαλαίων, καθώς η ευγνωμοσύνη (ιδίως από την πλευρά των παιδιών προς τους γονείς) αποτελεί κύριο συστατικό των σχέσεων γονέων

και τέκνων. Εν κατακλείδι, στα δύο τελευταία κεφάλαια γίνεται αναφορά στην αρετή της γενναιότητας και σε κάποιες άλλες αρετές. Σκοπός αυτών των κεφαλαίων είναι η κατάλληλη προετοιμασία των νέων παιδιών έτσι ώστε όταν και εφόσον κληθούν να υπερασπιστούν την πατρίδα τους να οπλιστούν με θάρρος και να επιδείξουν γενναιότητα την ώρα τη μάχης.

Πίνακας 1

Περιεχόμενα Αναγνωσματορίου Β΄ τάξης

Ενότητα Α΄	Απειθεία και ευπείθεια
Ενότητα Β΄	Κλοπή και τιμιότητα
Ενότητα Γ΄	Σκαιότης και φιλοφροσύνη
Ενότητα Δ΄	Ασπλαγχνία και ευσπλαγχνία
Ενότητα Ε΄	Φρόνησις και αφροσύνη
Ενότητα ΣΤ΄	Απάτη
Ενότητα Ζ΄	Πλεονεξία
Ενότητα Η΄	Το κακόν τιμωρείται, το αγαθόν βραβεύεται
Ενότητα Θ΄	Αινίγματα
Ενότητα Ι΄	Φιλοστοργία των γονέων
Ενότητα ΙΑ΄	Αγάπη των τέκνων προς τους γονείς
Ενότητα ΙΒ΄	Ευγνωμοσύνη
Ενότητα ΙΓ΄	Γενναιότης
Ενότητα ΙΔ΄	Αρεταί αι ύψιστα ⁹⁴

Το επόμενο Αναγνωσμάτιο που αφορούσε τους μαθητές της Γ΄ τάξης του δημοτικού και ήταν κι αυτό γραμμένο στην απλή καθαρεύουσα, περιελάμβανε ποιήματα και πεζά ηθοποιητικού περιεχομένου και εγκρίθηκε για την πενταετία 1901-1906. Ξεκινούσε με ένα ποίημα του Βιζυηνού, όπως και το Αναγνωσμάτιο της Β΄ τάξης. Το ποίημα είχε τον τίτλο: Ο καλός Θεός και αναφέρεται στη δημιουργία της

⁹⁴ Παπαμάρκος, Χαρ. (1914). Ελληνικόν Αναγνωσμάτιο. Δια τους μαθητές της Δευτέρας Τάξεως των Σχολείων της Στοιχειώδους Εκπαιδεύσεως.

<http://e-library.iep.edu.gr/iep/collection/browse/item.html?code=03-20561096&tab=01>

πλάσης (στα άνθη, στα πουλιά, στα δάση, στα βουνά, στα λιβάδια, στα αρνάκια, στα ρυάκια, στους ωκεανούς, στα ποτάμια, στις λίμνες, στον ήλιο, στα φεγγάρια, στα αστέρια) και στην ευγνωμοσύνη όλων των ανθρώπων προς το Θεό για όσα καλά του προσέφερε. Το περιεχόμενο του βιβλίου διαιρείται σε δώδεκα ενότητες, τέσσερις από τις οποίες είναι ίδιες με αυτές του Αναγνωσματορίου της Β΄ τάξης και αυτές είναι: η Γενναιότητα, Φρόνησις και αφροσύνη, Στοργή των γονέων προς τα τέκνα – Φιλοστοργία των γονέων (έτσι αναφέρεται στο Αναγνωσμάτιο της Β΄ τάξης) και η ενότητα Αγάπη των τέκνων προς τους γονείς. Οι οκτώ πρώτες ενότητες παρουσιάζουν αντιθετικά ζεύγη καλής και κακής συμπεριφοράς, αρετής και ‘‘αδυναμίας’’. Έτσι λοιπόν η πρώτη ενότητα ασχολείται με το θέμα της καλής και κακής συναναστροφής, επιδιώκοντας να καταστούν οι μαθητές ικανοί να αναγνωρίζουν τα οφέλη της καλής συναναστροφής και από την άλλη τα μειονεκτήματα που απορρέουν από την κακή συναναστροφή. Στη συνέχεια γίνεται αναφορά στην υπερηφάνεια και την μετριοφροσύνη, ενώ ακολουθεί η ενότητα με τίτλο: σπεύδε βραδέως, περιέχει κεφάλαια που διαπραγματεύονται θέματα αφοσίωσης και υπομονής. Έπειτα, συνεχίζει με την ανάπτυξη του ζεύγους φρόνησις και αφροσύνη και ακολουθεί η οκνηρία και φιλεργία, αποσκοπώντας στο να προωθήσουν στους μαθητές την αγάπη για εργασία, τη φιλοπονία.

Μετά από τη συγκεκριμένη ενότητα ακολουθεί η ενότητα της αλλοτριοπραγμοσύνης και της πολυπραγμοσύνης, που έχει ως στόχο να κατανοήσουν οι μαθητές ότι είναι ανάγκη να βάζουμε προτεραιότητες για να είμαστε παραγωγικοί, καθώς όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Αισώπειος μύθος με τίτλο: Ερίφιον και λύκος, «*δύο καρπούζια σε μια μασχάλη, δε βαστούνται*» και «*δύο λαγούς σαν κυνηγός, και οι δύο θε να σου φύγουν*». Οι επόμενες τρεις ενότητες διαπραγματεύονται τρεις αρετές βασικές για την αρμονική συνύπαρξη των ανθρώπων. Η πρώτη αναφερόταν στη φιλανθρωπία, η δεύτερη στην πίστη και την αφοσίωση και η τρίτη στη γενναιότητα, η οποία τονίζεται ιδιαίτερος καθώς ήταν πολύ σημαντικό η νέες γενιές να επιδεικνύουν γενναιότητα στις δυσκολίες της ζωής αλλά και σε καιρούς πολέμου. Προς το τέλος, αφιερώνει δύο ενότητες που αφορούν τις σχέσεις γονέων και τέκνων, που έχει γερές βάσεις τη στοργή και την αγάπη και τελειώνει το Αναγνωσμάτιο με μία ενότητα αφιερωμένη αποκλειστικά στο Θεό και στην εξύμνησή Του για τη δημιουργία του κόσμου, της φύσης και την αγάπη Του προς τον άνθρωπο.

Πίνακας 2
Περιεχόμενα Αναγνωσματορίου Γ΄ τάξης

Ενότητα Α΄	Καλή και κακή συναναστροφή
Ενότητα Β΄	Υπερηφάνεια και μετριοφροσύνη
Ενότητα Γ΄	Σπεύδε βραδέως
Ενότητα Δ΄	Φρόνησις και αφροσύνη
Ενότητα Ε΄	Οκνηρία και φιλεργία
Ενότητα ΣΤ΄	Αλλοτριπραγμοσύνη και πολυπραγμοσύνη
Ενότητα Ζ΄	Φιλανθρωπία
Ενότητα Η΄	Πίστις και αφοσίωσις
Ενότητα Θ΄	Γενναιότης
Ενότητα Ι΄	Στοργή των γονέων προς τα τέκνα
Ενότητα ΙΑ΄	Αγάπη των τέκνων προς τους γονείς
Ενότητα ΙΒ΄	Ο Θεός ⁹⁵

Το επόμενο και τελευταίο Αναγνωσμάτιο προοριζόταν για τους μαθητές της Δ΄ τάξης του Δημοτικού και περιλάμβανε πεζά και ποιήματα, ηθικοπλαστικού περιεχομένου, εμπνευσμένα από την ελληνική μυθολογία και το φυσικό περιβάλλον, με σκοπό να προβάλλει αξίες και αρετές όπως η τιμιότητα, η ευσπλαχνία, η γενναιότητα, η αγάπη, η φιλοπατρία, κι η ευγνωμοσύνη. Γραμμένο όπως και τα προηγούμενα στην απλή καθαρεύουσα είχε εγκριθεί για την πενταετία 1906-1911.

Ξεκινούσε με ένα ποίημα του Άγγελου Βλάχου και το οποίο είχε τον τίτλο: Ύμνος παιδων προς τον Θεόν, αφιερωμένο στην απέραντη αγάπη του Θεού για τον άνθρωπο και στην ευγνωμοσύνη που νιώθει ο δεύτερος για το Δημιουργό του. Σε αυτό το Αναγνωσμάτιο οι δύο πρώτες ενότητες περιέχουν κεφάλαια που αναφέρονται η

⁹⁵ Παπαμάρκος, Χαρ. (1914). Ελληνικόν Αναγνωσμάτιο. Δια τους μαθητάς της τρίτης τάξεως των Σχολείων της Στοιχειώδους Εκπαιδεύσεως.

<http://e-library.iep.edu.gr/iep/collection/browse/item.html?code=03-20561426&tab=01>

μεν πρώτη στις κακίες και η δεύτερη στις αρετές. Στις κακίες συμπεριλαμβάνονται η μωρία, η θρασύτητα, το ψεύδος, ο φθόνος, η πλεονεξία, η υπερηφάνεια, η απρονοησία, ο απιστία κ.ά, ενώ στις αρετές συγκαταλέγονται η ομόνοια, η αλληλοβοήθεια, η ευπαιδευσία, η πρόνοια, η φιλοστοργία γονέων, η οικονομία, η φιλεργία, η ολιγάρκεια κ.ά. Οι μαθητές μέσω αυτών των κεφαλαίων θα συνειδητοποιήσουν τα οφέλη των αρετών και θα είναι ικανοί να αναγνωρίζουν την αρετή από την κακία. Το τρίτο και τέταρτο κεφάλαιο παρουσιάζει στα παιδιά τις αρετές που σχετίζονται με τη φιλοπατρία και αυτές είναι η καρτερία, η ανδρεία και ο ηρωισμός και οι οποίες πρέπει να ενισχυθούν, έτσι ώστε οι νέοι να είναι έτοιμοι να υπερασπιστούν με σθένος, όποτε χρειαστεί, τα δίκαια της πατρίδας τους.

Η επόμενη ενότητα με τίτλο: Το κακόν τιμωρείται, το αγαθόν βραβεύεται, συναντάται και στο Αναγνωσματάριο της Β΄ τάξης και προσπαθεί να αποθαρρύνει τους μαθητές από το να διαπράττουν κακές πράξεις και να προσανατολίζονται στις αγαθές πράξεις. Έπειτα αφού αναφέρεται στα ύψιστα διδάγματα και πιο συγκεκριμένα στα αποφθέγματα των επτά σοφών και στα χρυσά έπη των Πυθαγορείων, η επόμενη ενότητα επικεντρώνεται στην ελληνική Μυθολογία. Οι δύο τελευταίες ενότητες ασχολούνται με θέματα που αφορούν τη φύση και τα φυσικά φαινόμενα, ώστε να εξοικειωθούν οι μαθητές με τη μητέρα φύση και να την αισθάνονται σαν το “σπίτι” τους, ενώ οι ιστορίες που χρησιμοποιεί είναι των αρχαίων Ελλήνων ποιητών και τραγωδών όπως του Σοφοκλή, του Πινδάρου, του Ομήρου, του Αλκαίου κ.ά και δύο ποιήματα των ποιητών του 19^{ου} αιώνα, του Σούτσου και του Βικέλα. Ενώ και στην ένατη και τελευταία ενότητα, εκτός από τρία ποιήματα του Ιωάννη Καρασούτσα, του Άγγελου Βλάχου και του Αλέξανδρου Ραγκαβή, τα κείμενα που περιέχει στηρίζονται στους Αρχαίους Έλληνες συγγραφείς και στο πώς αντιλαμβάνονταν τον ήλιο, τη σελήνη, τα άστρα, τη γη, το Θεό-δημιουργό.

Πίνακας 3
Περιεχόμενα Αναγνωσματορίου Δ' τάξης

Ενότητα Α'	Κακίαι διάφοροι
Ενότητα Β'	Αρεταί Διάφοροι
Ενότητα Γ'	Καρτερία, Ανδρεία, Ηρωϊσμός
Ενότητα Δ'	Φιλοπατρία
Ενότητα Ε'	Το κακόν τιμωρείται, το αγαθόν βραβεύεται
Ενότητα ΣΤ'	Διδάγματα τα ύψιστα
Ενότητα Ζ'	Ελληνική Μυθολογία
Ενότητα Η'	Ελληνική φύσις- φαινόμενα φυσικά
Ενότητα Θ'	Ο κόσμος ⁹⁶

⁹⁶ Παπαμάρκος, Χαρ. (1914). Ελληνικόν Αναγνωσμάτιο. Δια τους μαθητάς της τετάρτης τάξεως των Σχολείων της Στοιχειώδους Εκπαιδεύσεως.

<http://e-library.iep.edu.gr/iep/collection/browse/item.html?code=03-20561297&tab=01>

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

4.1 Η αποτίμηση του έργου του

Ο Χαρίσιος Παπαμάρκου θεωρείται αδιαμφισβήτητα μία από τις σημαντικότερες φυσιογνωμίες του δεύτερου μισού του 19ου αιώνα, τόσο για την ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης όσο όμως και για την ιστορία της Γυναικείας Εκπαίδευσης στην Ελλάδα. Υποστήριξε με πάθος την ποιοτική αναβάθμιση του ελληνικού σχολείου καθώς και ζητήματα που αφορούσαν την ποιότητα του πολιτικού βίου των Ελλήνων. Σε γενικές γραμμές η εκπαιδευτική του δράση προσδιορίζεται από τα δύο βασικά ιδεολογήματα της εποχής, το Μεγαλοϊδεατισμό και την προσπάθεια της αστικής μεταρρύθμισης. Οι δύο αυτές διαστάσεις προσδιορίζουν τις θέσεις και τις επιλογές του όχι μόνο αναφορικά με την εκπαίδευση των αρρένων αλλά και εκείνη των θηλέων.⁹⁷

Ο Χαρίσιος Παπαμάρκου ανέλαβε ανώτερες θέσεις στην ιεραρχία του εκπαιδευτικού μηχανισμού του ελληνικού κράτους σε μία περίοδο που, επικρατεί η άποψη ότι η εθνική ολοκλήρωση πέραν μέσα από την οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη, σημαντικό ρόλο στην οποία παίζει η εκπαίδευση.⁹⁸ Σε αυτήν την κρίσιμη λοιπόν περίοδο για την ιστορία του ελληνικού έθνους, ο Χαρίσιος Παπαμάρκου λαμβάνοντας πολλές και καινοτόμες πρωτοβουλίες, έθεσε τις βάσεις για τη διάδοση των ελληνικών γραμμάτων τόσο στο απελευθερωμένο ελληνικό κράτος όσο και στον ελληνισμό της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, που ανέμενε υπομονετικά να ξημερώσει η ημέρα της απελευθέρωσής του, ενώ συμμετείχε ενεργά και στη σχεδίαση της εκπαιδευτικής πολιτικής.

Οι λόγοι που τον οδήγησαν στον εθνοκεντρισμό ήταν η ταραγμένη εποχή, ο τόπος καταγωγής του και οι περιοχές δράσης του. Επιπλέον, το συγκεντρωτικό και αυστηρό πνεύμα του θα πρέπει να το ερμηνεύσουμε υπό το πρίσμα των κοινωνικών συνθηκών και των εθνικών στόχων της εποχής. Παρά τις έντονες επικρίσεις που δέχτηκε οφείλουμε να του αναγνωρίσουμε συνέπεια, εργατικότητα, επιμονή και ρηξικέλευθη διάθεση. Επίσης, χαρακτηρίζεται ως καθαρευουσιάνος καθώς οι απόψεις

⁹⁷ Καρολίδου, Σ. (2003). Ο σκοπός και οι στόχοι της γυναικείας εκπαίδευσης στο έργο του Χαρίσιου Παπαμάρκου. Πρακτικά Επιστημονικής Διημερίδας, «Ο Παιδαγωγός Χαρίσιος Παπαμάρκου (1844-1906)». Βελβεντό, Έκδοση: Δήμος Βελβεντού, σελ.129-131

⁹⁸ Τζήκας, Χ., ό.π., σελ. 94

του για τη γλώσσα τείνουν προς την υπεράσπιση της καθαρεύουσας και όχι του δημοτικισμού.

Είναι αλήθεια ότι η αγωνία και ο αγώνας του Βελβεντινού παιδαγωγού για την μόρφωση του λαού και την πραγμάτωση της ελευθερίας και της προόδου του, εμπνέονται από το κήρυγμα του Ρήγα Φεραίου «εκ των γραμμάτων γεννάται η προκοπή με την οποία λάμπουν τα ελεύθερα έθνη». Ο Χ. Παπαμάρκου δεν μπορεί να θεωρηθεί ο μέγας μεταρρυθμιστής στην ιστορία της νεοελληνικής εκπαίδευσης. Αποτελεί, ωστόσο, μια σημαντική προσωπικότητα με ενεργό ανάμειξη στα εκπαιδευτικά ζητήματα και έναν πλούτο ιδεών και απόψεων, πολλές εκ των οποίων ήταν πρωτοποριακές για την εποχή του και χρειάστηκε να μεσολαβήσουν αρκετά χρόνια, ώστε να κατανοηθεί η αξία τους και να υλοποιηθούν.⁹⁹ Ο Χαρίσιος Παπαμάρκου ήταν εκπαιδευτικός της δράσης και όχι της θεωρίας και αυτό φανερώνεται από την ενεργή συμμετοχή του στην άσκηση εκπαιδευτικής πολιτικής ως υποστηρικτής και στέλεχος του κόμματος του Χαριλάου Τρικούπη, το οποίο στα τέλη του 19ου αιώνα είχε θέσει ως στόχο την ανάπτυξη και τον εκσυγχρονισμό της ελληνικής κοινωνίας.¹⁰⁰

Να σημειώσουμε πως οι βασικές σπουδές του Παπαμάρκου ήταν φιλολογικές και φιλοσοφικές. Ειδικές Παιδαγωγικές σπουδές δεν είχε να επιδείξει πέρα από την επιμόρφωση που πήρε στα διδασκαλεία και στα δημοτικά σχολεία της Σαξωνίας, της Ελβετίας και της Πρωσίας.¹⁰¹ Στο περιοδικό Εκπαίδευσις Α', τεύχ. 10, με ημερομηνία 1/9/1892 σχολιάζεται με καυστικό τρόπο η έλλειψη παιδαγωγικής κατάρτισης του Παπαμάρκου καθώς αναφέρει ότι: Άλλ' ό κύριος ουτος δέν είναι παιδαγωγικός ούτε κατά θεωρίαν ούτε κατά πράξιν. Είς Γερμανίαν εστάλη υπό τοῦ συλλόγου τοῦ πρὸς διάδοσιν τῶν Ἑλληνικῶν γραμμάτων ὡς ρητῶς ἀναγράφουσι τά πρακτικά να συμπληρώση τὰς φιλολογικὰς του σπουδὰς· δηλ. νά πάρη ἐκεῖ δι'εὐνοήτους λόγους δίπλωμα. Διέτριπεν δέ ἐν Γοτίγγη, ἐνθα οὐδεὶς ἐδίδασκεν παιδαγωγικά. Τὰ παιδαγωγικά ἐσπούδασεν καθ' οδὸν ἐπιστρέφων εἰς Ἑλλάδα καὶ ἐπίσκεπτός ἐστι καθ' ἄ ἐγράφη σχολεία τινα ὡς Ὑπουργὸς της Παιδείας!¹⁰²

⁹⁹ Ταγτεβενενίδης, Π., ό.π.

¹⁰⁰ Ζιάκης, Κ. (2003). Οι παιδαγωγικές απόψεις και οι θέσεις της εκπαιδευτικής πολιτικής του Χαρίσιου Παπαμάρκου. Πρακτικά Επιστημονικής Διημερίδας, «Ο Παιδαγωγός Χαρίσιος Παπαμάρκου (1844-1906)». Βελβεντό, Έκδοση: Δήμος Βελβεντού, σελ. 33

¹⁰¹ Παπαδόπουλος, Δ.Χ., ό.π., σελ. 57

¹⁰² Εκπαίδευσις, Α', τεύχ. 10, 01/09/1892, σελ.75

https://lekythos.library.ucy.ac.cy/bitstream/handle/10797/25886/ekp_1sep1892.pdf?sequence=21&isAllowed=y

Επομένως, δε γίνεται να χαρακτηριστούν τα κείμενα που συνέγραψε αμιγώς παιδαγωγικά, με εξαίρεση την πραγματεία του «Περί του σκοπού της εκπαίδευσης της Ελληνίδος νεολαίας» που τιτλοφορείται ως 'παιδαγωγική πραγματεία' αν και μάλλον θα έπρεπε να θεωρηθεί ως παιδαγωγική φιλοσοφία. Ένα άλλο αντικείμενο με το οποίο ασχολήθηκε συστηματικά ήταν η οργάνωση της εκπαίδευσης και γενικότερα μελέτησε ζητήματα φιλοσοφίας της αγωγής με έντονη όμως ιδεολογική φόρτιση.¹⁰³

Ο Χ. Παπαμάρκου κατά τη διάρκεια του βίου του δέχτηκε έντονες κριτικές, τόσο για το έργο του όσο και για το συγγραφικό του ταλέντο, οι οποίες εκτός από τα προσωπικά πάθη φανερώνουν και άλλες διαστάσεις αντιπαλοτήτων της εποχής όπως για παράδειγμα της σχέσης του «Ελληνικού Διδασκαλικού Συλλόγου» και του «Συλλόγου προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων». Είναι γνωστό ότι ο Παπαμάρκου συνεργαζόταν στενά με το «Σύλλογο προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων» και ο Πανταζίδης που τον υποστήριζε σταθερά ήταν στέλεχος του συλλόγου. Από την άλλη πλευρά, οι αντίπαλοι του Παπαμάρκου (Οικονόμου, Μιχαλόπουλος, Σκορδέλης, Παπαδόπουλος και Βρατσάνος ήταν μέλη του Ε.Δ.Σ και συχνά συμμετείχαν στο Διοικητικό του Συμβούλιο.¹⁰⁴

Με τον Οικονόμου μάλιστα δημιουργήθηκε μια ιδιαίτερη έριδα, η οποία φανερώνεται περίτρανα στα παρακάτω αποσπάσματα από το περιοδικό «Εκπαίδευσις Α'». Όσον αφορά τα «Παπαμάρκεια Αναγνωσματάρια» ο Οικονόμου αναφέρει με έντονο ύφος ότι: *«αν εγράφησαν ποτέ μωρότερα βιβλία και χυδαιότερα και απειροκαλώτερα άλλα των αναγνωσματαρίων του κ. Παπαμάρκου και αν υπάρχωσι βιβλία άλλα επιτηδειότερα να εμβάλωσιν αηδίαν και αποστροφήν και εις τους διδασκάλους τους διδάσκοντας τοιαύτα βιβλία και εις τους μαθητάς τους αναγιγνώσκοντας αυτά. ... Και η γλώσσα, και η διήγησις, αλλά προ παντός άλλου η ύλη είναι τοσούτον ημαρτημένη και αντιπαιδαγωγική, ώστε θεωρούμεν καθήκον να καταδείξωμεν ταύτα, ίνα σώσωμεν τα σχολεία από τον κίνδυνον, ον και κατά τούτο διατρέχουσιν. ...τα δε διηγήματα είναι τοσούτον ταπεινά και χαμαιίληζα και ανήθικα, ώστε εκπλήττεται τις με την θρασύτητα των ανθρώπων, δια τοιούτων βιβλίων να ζητούν*

¹⁰³ Παπαδόπουλος, Δ.Χ., ό.π., σελ. 57

¹⁰⁴ Τζήκας, Χ., ό.π., σελ. 77

να εκδιώξουν εκ των σχολείων τον Όμηρον, τον Ηρόδοτον... και άλλα κλασσικά βιβλία».¹⁰⁵

Στο περιοδικό Εκπαίδευσις Α΄, τεύχ. 9, με ημερομηνία 21/08/1892 και τεύχ. 8, με ημερομηνία 12/08/1892 σχολιάζονται με δυσμενή τρόπο δύο από τα διηγήματα του Παπαμάρκου. Χαριτωμένον διήγημα είναι ώσαύτως «ή αλώπηξ και το κρέας! τοῦ βοσκοῦ», ὅπερ ἔχει ἐν περιλήψει οὕτω «Εἷς βοσκός ἐξήλθε νά βόσκησιν τὰ πρόβατά του, ἀφήσας εἰς τήν καλύβην του τό σακκούλιον κρεμασμένον εἰς τόν τοίχον, ἐν ᾧ εἶχε τό κρέας του καί τό ψωμίον του. Διά τίνος τρύπας εἰσήλθεν εἰς τήν καλύβην μία αλώπηξ, ἥτις φαγούσα ὅλον τό ψωμι καί τό κρέας ἐφούσκωσεν εἰς τοιοῦτον βαθμόν, ὥστε δέν ἠδύνατο πάλιν νά ἐξέλθῃ ἐκ τῆς τούπας. Τότε ἐπανήλθεν ὁ βοσκός καί ευρών τήν αλώπεκα ἐφόνευσεν αὐτήν». Τί μαθάνουσιν οἱ παιδες ἐκ τοῦ διηγήματος τούτου; 1) ὅτι οἱ βοσκοί δέν λαμβάνουσι τροφήν μεθ' εαυτῶν ἀγοντες τό ποιμνίον των εἰς τήν νομήν καί ὅτι ἐπανερχονται εἰς τήν καλύβην διά νά φάγωσι. 2) ὅτι ἡ αλώπηξ δύναται νά νά ἀναρριχηθῆ εἰς τόν τοίχον τῆς οικίας, ἐνθα εἶναι κρεμασμένον σακκουλι, νά ἀποσπάσῃ αὐτό καί νά φάγῃ ὅ,τι εὔρη. 3) τό μόνον σφάλμα που ἐκαμεν ἡ αλώπηξ ἦτο νά μή φάγῃ ὀλιγώτερον. Τό νά σφετερισθῆ τοῦ ἄλλου τό ψωμί ἢ τό κρέας, δέν εἶναι ἐγκλημα, ἐγκλημα εἶναι νά τό σφετερισθῆ ὅλον, καί τουτο διότι ἐφούσκωσεν ἡ κοιλία της καί δέν ἠδύνατο νά ἐξέλθῃ ἐκ τῆς τρύπας τῆς στενῆς. “Ὡστε, ἂν ἡ τρύπα ἦτο μεγαλειτέρα, ἡ αλώπηξ θά ἐφευγε σῶα καί ἀβλαβῆς καί τότε ἡ ἀφαίρεσις του ξένου πράγματος δέν εἶναι ἐγκλημα οὐδέ τιμωρεῖται. Ἀνήθικος δέ εἶναι καί ἀξία κατακρίσεως δριμείας ἡ εἰσαγομένη διά τοιούτων διηγημάτων διδασκαλία ὅτι τὰς κακάς πράξεις πρέπει νά ἀποφεύγωμεν- διότι ἐνδέχεται νά ἔχωσι κακά ἀποτελέσματα· διότι οὕτω διδάσκειται ὁ μαθητής νά μή ἀποδοκιμάζῃ τήν κακήν πράξιν, ἀλλά μόνον τὰ ἀποτελέσματα καί οὕτω νά στρέφῃ τήν προσοχήν του εἰς τήν ἀποφυγήν τῶν δυσαρῆστων ἀποτελεσμάτων. Τό διήγημα τουτο δίδει εἰς τούς μαθητάς τήν ἐξῆς διδασκαλίαν· Κλέπτετε, ἀλλά με τέχνην, προ πάντων δέ προσέχετε μη συλληφθῆτε».¹⁰⁶

Με το διήγημα ο μικρός λαγός: τί διδάσκονται οἱ μαθηταί εκ τού διηγήματος τούτου; 1. ὅταν ο λαγός μένη εἰς τό βουνόν, εἶναι ἀσφαλῆς ἀπό τούς κυνηγούς. 2. ὅτι οἱ λαγοί ἐρχονται εἰς τούς κήπους, δηλ. εἰς τὰ χωρία αὐτά· διότι ἐν Ἑλλάδι οἱ κήποι ὡς

¹⁰⁵ Πουγαρίδου, Ε. (2017). «Ο πόλεμος Χ. Παπαμάρκου – Π. Οικονόμου μέσα από τα συγγράμματά τους» (Μεταπτυχιακή εργασία). Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας, Φλώρινα, σελ. 181

¹⁰⁶ Εκπαίδευσις, Α΄, τεύχ. 9, 21/08/1892, σελ. 70

https://lekythos.library.ucy.ac.cy/bitstream/handle/10797/25886/ekp_21aug1892.pdf?sequence=20&isAllowed=y

επί τό πλειστον είναι εντός τών χωρίων, τά περιβόλια είναι εκτός. 3. ότι οι κυνηγοί περιφέρονται περί τούς κήπους καί όχι είς τά όρη καί 4. ότι οί λαγοί φυλάττοντες τό δέρμα των καλών είναι νά προτιμώσι τόν διά τής πείνης θάνατον ή νά ζητώσι τολμώντες νά ζήσωσι καλλίτερον. Καί τά 4 αυτά πορίσματα έκ τών μοναδικών όντως τούτων βιβλίων είναι ψευδέστατα.¹⁰⁷

Το έτος 1892-1893, λίγο πριν την έναρξη της σχολικής χρονιάς, ο Οικονόμου καταγγέλλει πως οι δημοδιδάσκαλοι είναι προβληματισμένοι για το ποια βιβλία θα χρησιμοποιήσουν τη νέα χρονιά μετά και την μεγάλη προβολή των βιβλίων του Παπαμάρκου. Ο Οικονόμου φανερά ενοχλημένος με την επικρατούσα κατάσταση, τονίζει πως το Υπουργείο Παιδείας είναι το αρμόδιο όργανο για να υποδείξει τα βιβλία που θα χρησιμοποιηθούν, αναφέροντας ότι «*Ημείς περιοριζόμεθα ν' απαντήσωμεν προς τους ερωτώντας δημοδιδασκάλους, υπενθυμίζοντας εις αυτούς τα δύο θεσπίσματα του υπουργείου της παιδείας υπό ημερομηνία 23 Νοεμβρίου 1882 και 31 Οκτωβρίου 1886... και του νόμου ΑΒΜ'.*». Οι προαναφερόμενοι νόμοι λοιπόν πρότειναν συγκεκριμένα σχολικά εγχειρίδια και μάλιστα ο Οικονόμου επισημαίνει πως: «*Παν άλλο αναγνωστικόν βιβλίον απαγορεύεται. Επειδή δε τα Αναγνωσματάρια του κ. Παπαμάρκου ως και τα Αλφαβητάρια αυτού... ουδέν... κοινόν έχουσι προς το υπό του υπουργείου εγκεκριμένον, ...δια τούτο η εισαγωγή αυτών ως αντικειμένη εις τους νόμους απαγορεύεται, οι δε παραβάται βεβαίως θα τιμωρηθώσι. Πιστεύομεν ότι και ο κ. υπουργός της παιδείας δι' εγκυκλίου θα διατάξη τους δημοδιδασκάλους αυστηρώς να συμμορφωθώσι με τους κειμένους θεσμούς και να μη εισαγάωσιν εις τα σχολεία παν ότι έκαστος συσταίνει εις αυτούς*». Συμβουλεύει τέλος τους βιβλιοπώλεις να μην αγοράσουν τα βιβλία του Παπαμάρκου, γιατί δεν ανήκουν στην κατηγορία των εγκεκριμένων βιβλίων.¹⁰⁸

Επιπλέον, τώ Δημοδιδασκάλω Ναυπακτίας έρωτώντι άν έξεδόθη διαταγή τοϋ Υπουργείου ύποχρεούσα τούς δημοδιδασκάλους νά εισάγωσι τά βιβλία τοϋ κ. Παπαμάρκου άποκρινόμεθα ότι ουδεμία τοιαύτη διαταγή έξεδόθη, ότι ουδέν βιβλίον σήμερα είναι ύποχρεωτικόν διά τούς δημοδιδασκάλους καί ότι έκαστος δύναται νά προτιμά το βιβλίον καί άφόβως νά εισάγη αυτό είς τό σχολείον του, όπερ θεωρεί ότι αναπτύσσει καί εξευγενίζει τούς μαθητάς του. Όλοι οί διδάσκαλοι νά κυττάζητε

¹⁰⁷ Εκπαίδευσις, Α', τεύχ. 8, 12/08/1892, σελ.62

https://lekkythos.library.ucy.ac.cy/bitstream/handle/10797/25886/ekp_12aug1892.pdf?sequence=19&isAllowed=y

¹⁰⁸ Πουγαρίδου, Ε., ό.π., σελ. 184-185

άποκλειστικώς τό καλόν τών μαθητών σας καί όσα βιβλία εισάγετε εις τά σχολειά σας νά είναι τά κάλλιστα πάντων, άδιάφορον ποιος τά έχει γεγραμμένα, άν έχει όνομα μέγα ή μικρόν, άν είναι υπάλληλος ή ιδιώτης. Μή πιστεύετε δέ τούς εις ψευδοπροφήτας, οιτινες ίδια συμφέροντα επιδιώκοντες πλάττουσι μύθους, καί σας έξαπατώσι. Οστις απορεί, άς αποτείνεται εις τήν Έκπαίδευσιν.¹⁰⁹

Επίσης σύμφωνα με τον Οικονόμου ο Χ. Παπαμάρκου «*προ της εκδόσεως των Αναγνωσματαρίων του*» ζήτησε από τον καθηγητή Βασιλειάδη «*εκ Στρωμνίτης της Μακεδονίας καταγόμενος*» συμβουλές αναφορικά με το ποια και πώς πρέπει να είναι τα βιβλία των μαθητών, σε περίπτωση που αυτά προορίζονται να κυκλοφορήσουν και στην Τουρκία. «*Ο κ. Βασιλειάδης υπέδειξεν εις τον κ. Παπαμάρκον ότι, εάν θέλη να κερδίση εκ των βιβλίων του εν Τουρκία, πρέπει να απέχηται επιμελώς παντός εθνικού ζητήματος, να αποφεύγη δε ει δυνατόν και αυτήν την λέξιν της πατρίδος*». Το μεμπτό στην υπόθεση είναι ότι ο Παπαμάρκου ακολούθησε τις συμβουλές του Βασιλειάδη και «*διεξήλθομεν μετά περιεργείας και τα 4 τεύχη των Αναγνωσματαρίων, ουδαμού δε εν αυτοίς απαντά η λέξις πατρίς ή άλλο τι εκ της εθνικής ημών ιστορίας, παραθήγον την εθνικήν ημών φιλοτιμίαν και κατ' ελάχιστον... Και όμως δια των αναγνωσματαρίων, χάριν εις την ακατανόμαστον διαγωγήν ενός μεγαλοσχήμου συλλόγου υποστηρίζοντος τοιαύτα εξαμβλώματα διανοίας ακαταστάτου, παραγκωνίζονται άλλα σπουδαιότατα ανδρών σωφρόνων βιβλία*».¹¹⁰

Επιπλέον στο περιοδικό Εκπαίδευσιν, τεύχος 20, με ημερομηνία 15 Δεκεμβρίου 1893 υπάρχει ένα χαρακτηριστικό κείμενο που ασκεί έντονη κριτική στα βιβλία του Παπαμάρκου, με τον ίδιο να πιστεύει ότι οι δυσμενείς κρίσεις κατά των βιβλίων του προέρχονται από τη διεύθυνση Εκπαιδεύσεως «. . . ύπαιτισσόμενον έν τή Εκπαιδεύσει (έτος β'. άρ 5 σελ. 39) ώς άριστον συγγραφέα ενός τών παρ' ήμιν 'Αλφαβηταρίων, διότι ό κόμπος τών λέξεων «Πέντε έτη είργάσθην διά το Άλφαβητάριον αυτό· τρις έπεχείρησα νά τό φέρω εις πέρας καί τρις το έπέταξα πέρα . . . Διά τήν σύνταξιν επιστημονικών έργων ούδέ το δέκατον τής έργασίας ταύτης δέν μοί έχρειάσθη» προδίδει τον γνωστόν ολετήρα τής Δημ. Έκπαιδεύσεως. 'Απορώ όμως πώς ό κ. Άνδρεάδης διακηρύττει τον κ. Παπαμάρκον άριστον συγγραφέα, έν ω μωρότερα, άηδέστερα, φαυλότερα παρ' ούδενός άλλου μέχρι τοϋδε δέν έγγράφησαν ώς θαυμασιώς

¹⁰⁹ Εκπαίδευσιν, Β', τεύχ. 12, 12/09/1893, σελ.96

https://lekythos.library.ucy.ac.cy/bitstream/handle/10797/25919/ekp_12sep1893.pdf?sequence=15&isAllowed=y

¹¹⁰ Πουγαρίδου, Ε., ό.π., σελ. 196

έχει αποδειχθή τοῦτο ἐν τε τῇ Ἐκπαιδεύσει καὶ ἐν τῇ ἐφημ .«Καιροί» ὑπο τοῦ ἐξοχου παρ' ἡμῖν παιδαγωγοῦ κ. Βλασίου Σκορδέλη, προσφυῶς ἀποκαλέσαντος τὰ σοφὰ ἔργα τοῦ κ. Παπαμάρκου «σαλάτα μέ διάφορα χόρτα», καὶ ὡς καταδικάζει αὐτὰ ἡ συνείδησις ἀπάντων τῶν δημοδιδασκάλων τοῦ Κράτους μηδ' αὐτοῦ τοῦ κ. Ἀνδρεάδου ἐξαιρουμένου. [. . .] Πάντα δέ ὡς γνωστόν τὰ διηγήματά του ἔχουσι τέλος τραγικόν. [. . .] Αὐτὰ εἶναι τὰ ἐπιστημονικά ἔργα τοῦ κ. Παπαμάρκου, τὰ ὅποια μᾶς παρέστησε διὰ τοῦ κ. Κασδόνη μοναδικὰ εἰς ὅλην τὴν οἰκουμένην! Τώρα δὲν λείπει ἄλλο παρά νὰ κατορθώσῃ, ὅπως εἰσαχθῶσιν ὡς ὑποχρεωτικά εἰς τὰ σχολεῖα! Ἐάν πρόκειται νὰ καταστρέψωμεν, ὅ,τι ἀγαθὸν ἔχει ἡ εὐπλαστος τῶν Ἑλληνοπαιδῶν ψυχὴ, ἂν σκοπῶμεν νὰ τοὺς κάμωμεν ζῶα ὡς τὰ περιγραφόμενα μοσχάρια τοῦ κ. Παπαμάρκου, τότε ἂς δοθῶσιν εἰς χεῖρας τῶν μαθητῶν τὰ βιβλία τοῦ κ. Παπαμάρκου, ἄλλως ἡ θύρα τῶν δημοτ. σχολείων πρέπει δι' αὐτὰ ἐρμητικῶς νὰ κλεισθῇ.¹¹¹

Ὡστόσο, υπήρχε καὶ μία μερίδα στελεχῶν τῆς ἐκπαίδευσης καὶ δασκάλων οἱ ὁποῖοι ἀναγνώρισαν τὸ ἔργο τοῦ Παπαμάρκου εἴτε ἐν τῇ ἐποχῇ του εἴτε ἀργότερα. Ἐνα παράδειγμα εἶναι ὁ Φ. Γεωργαντάς, ὁ ὁποῖος ἀναφερόμενος ἐν τῇ ἐξέλιξί καὶ τῇ κατάστασι τῶν διδασκαλιῶν συνδέει ὅλες τῆς μεταρρυθμιστικῆς προσπάθειες μετὰ τὸ 1889 με τῆς ἀπόψεως καὶ τῆς δράσεως τοῦ Παπαμάρκου χωρὶς νὰ ἀναφέρεται ἐν τῷ ὀνόματι ἄλλου παιδαγωγοῦ γιὰ ὅλο τὸ 19ο αἰῶνα. Ἐπιπλέον, ὁ Π. Δημητράτος, σοσιαλιστὴς δάσκαλος ἐν τῷ μεσοπόλεμῳ καὶ πρόεδρος τῆς ΔΟΕ, θεωρεῖ τὰ νομοσχέδια τοῦ 1889 τὴν πρώτη σημαντικὴν προσπάθειαν ἀναμόρφωσι τῆς ἐκπαίδευσης καὶ ἐκφράζει τὴ θετικὴν κρίσιν γιὰ τὸν εἰσηγητὴν τῶν, Χ. Παπαμάρκου.¹¹²

Ἐδῶ νὰ σημειώσω ὅτι τὰ Ἀναγνωσματάρια τοῦ Παπαμάρκου γιὰ τὴν Γ', Δ' καὶ Ε' τάξιν τοῦ δαξίου Δημοτικοῦ, εἶναι γνωστά καὶ ὡς Ἀναγνωσματάρια Παπαμάρκου-Γεωργαντά. Αὐτὴ ἡ σύγχυσις προήλθε ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι τόσο ὁ Παπαμάρκου ὅσο καὶ ὁ Γεωργαντάς τάσσονταν ὑπὲρ τοῦ ἐγκυκλοπαιδικοῦ συστήματος συγκρότησι τῆς ὕλης τοῦ Ἀναγνωσματορίου, ἐν ἀντίθεσιν μετὰ τὸν οπαδὸν τοῦ ἐρβατιανοῦ συστήματος. Λόγω λοιπὸν αὐτῆς τῆς συμπόρευσεως τῶν δύο ἀνδρῶν, ἀποδίδονται τὰ Ἀναγνωσματάρια τοῦ Παπαμάρκου καὶ ἐν τῷ Γεωργαντά.¹¹³

¹¹¹ Ἐκπαίδευσις, Β', τεύχ. 20, 15/12/1893, σελ.160

https://lekkythos.library.ucy.ac.cy/bitstream/handle/10797/25919/ekp_13dec1893.pdf?sequence=23&isAllowed=y

¹¹² Τζήκας, Χ., ὁ.π., σελ. 77

¹¹³ Ηλιάδου-Τάχου, Σ. (1997). «Οἱ δομῆς τῆς Κοινοτικῆς Ἐκπαίδευσεως ἐν τῇ ἐκκλησιαστικῇ ἐπαρχίᾳ Κοζάνης, Σισανίου, Καστοριάς καὶ Μογλενῶν, κατὰ τὸ δεύτερον μιστὸν τοῦ 19ου καὶ

Μάλιστα στο περιοδικό Εκπαίδευσις Α΄, τεύχ. 29, με ημερομηνία 20/03/1893 όπου τίθεται μία εύλογος απορία όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται, αποτυπώνεται η σύγχυση που αναφέρθηκε παραπάνω: Ερωτώμεν αυτόν (Χ. Παπαμάρκου) νά μάς ειπη, άν τά κατ' όνομα μόνον «Ελληνικά άναγνωσματάρια τεύχος Α΄, Β΄, Γ΄, Δ΄, υπό Χαρίσιου Παπαμάρκου καί Φιλίππου Δ. Γεωργαντά» έν έτει 1892 εκδεδομένα όλίγας εβδομάδας μετά τήν 3 Μαΐου, ά ούδέν έκ τών κλασσικών ή μή Ελλήνων συγγραφέων περιέχουσι, αλλά προέρχονται έκ κακοζήλου μεταφράσεως καί διαστροφής Γερμανικών κειμένων, υπάγονται υπό τήν κατηγορίαν αυτήν καί άν καί εις τούς συγγραφείς αύτών αρμόζει ό τίτλος τών ποταπών λωποδυτών, τών μή έντρεπομένων τόν κόσμον μηδέ φοβουμένων τόν θεόν;¹¹⁴

Συνοψίζοντας, μπορούμε να αναφέρουμε ότι ο Παπαμάρκου υπήρξε πρόδρομος του αστικού εκσυγχρονισμού της εκπαίδευσης στην Ελλάδα, παρά την επιμονή του στην αρχαιογνωσία.¹¹⁵ [. . .] ο επί πολυμαθεία και φιλοπατρία διακρινόμενος κ. Χαρίσης ου μόνον θέλει δικαιοσύνη τας ανδρωτάτας υπέρ της ηθικής διαπλάσεως του πλησίον θυσίας των, αλλά και τους πόθους και τας ευχάς των κοινωνιών, αίτινες προσδοκώσιν ήδη ιδειν το τέρμα των δεινοπαθημάτων των, απερ πολλάκις ουχί μόνον το αμέθοδον της διδασκαλίας, αλλ' έτι πλείον η αγυρτεία και μοχθηρία τινές των διδασκάλων επεσώρευσαν εν ταύταις και ενέσπειραν την μεταξύ συμβιούντων αδελφων διχόνοιαν και κομματισμόν, ματαιουμένων τοσοούτων χρηματικών θυσιών προς συντήρησιν αυτών.¹¹⁶

στις αρχές του 20ού αιώνα» (Διδακτορική διατριβή), σελ. 239-240, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη

<https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/9036>

(Ημερομηνία ανάκτησης 15/09/2020)

¹¹⁴Εκπαίδευσις, Α΄, τεύχ. 29, 20/03/1893, σελ. 227

https://lekythos.library.ucy.ac.cy/bitstream/handle/10797/25886/ekp_20mar1893.pdf?sequence=40&isAllowed=y

¹¹⁵ Τζήκας, Χ., ό.π., σελ. 77

¹¹⁶ Ερμής (1876) 'Διάφορα'', Ερμής, αρ. 86, 23 Μαρτίου, σελ. 1-2

<http://invenio.lib.auth.gr/record/23138/files/arc-2005-3975.pdf>

(Ημερομηνία ανάκτησης 10/11/2020)

Βιβλιογραφία

- Ανδρέου, Απ. (1990). Τα διδασκαλεία και η κατάρτιση των δασκάλων (1878-1911), διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, σελ. 178-182, 269-272
- Αντωνίου, Χ. (2002). Η Εκπαίδευση των Ελλήνων Δασκάλων (1828-2000), Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, σελ. 42
- Βελισσάριος, Α. (2007). Η επίδραση της ερβαρτιανής παιδαγωγικής και των εκπροσώπων της στη διαμόρφωση των παιδαγωγικών ρευμάτων και της εκπαιδευτικής πολιτικής στην ελληνική εκπαίδευση κατά την περίοδο 1877-1909 (Δημοσιευμένη Διδακτορική Διατριβή), σελ. 10-12. Πανεπιστήμιο Πατρών, Πάτρα
- Βεντούρα, Λ. (1992). Η νομοθεσία περί διδακτικών βιβλίων. Μια εστία συγκρούσεων Εκπαιδευτικού Δημοτικισμού και Αντιμεταρρυθμιστών (1907-1937). Μνήμων, 14, Σελ.91 doi:<https://doi.org/10.12681/mnimon.170>
- Γαλάνης, Κ., Καλεράντε, Ε., και Ελευθεράκης, Θ. (2016). Αναδιάρθρωση της Εκπαίδευσης στα πολιτικά προγράμματα των κυβερνήσεων Χ. Τρικούπη: το πρόταγμα του Γραμματισμού στην εκπαιδευτική κουλτούρα. Επιστήμες Αγωγής, Τεύχος 3. Ανακτήθηκε από:
<https://ejournals.lib.uoc.gr/index.php/edusci/article/view/1193>
(Ημερομηνία ανάκτησης 10/09/2020)
- Ζιάκης, Κ. (2003). Οι παιδαγωγικές απόψεις και οι θέσεις της εκπαιδευτικής πολιτικής του Χαρίσιου Παπαμάρκου. Πρακτικά Επιστημονικής Δημερίδας, «Ο Παιδαγωγός Χαρίσιος Παπαμάρκου (1844-1906)». Βελβεντό, Έκδοση: Δήμος Βελβεντού, σελ. 33
- Ηλιάδου-Τάχου, Σ. (1997). «Οι δομές της Κοινοτικής Εκπαίδευσης στις εκκλησιαστικές επαρχίες Κοζάνης, Σισανίου, Καστοριάς και Μογλενών, κατά το δεύτερο μισό του 19ου και στις αρχές του 20ού αιώνα» (Διδακτορική διατριβή), σελ. 239-240, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη
<https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/9036>
(Ημερομηνία ανάκτησης 15/09/2020)
- Καρολίδου, Σ. (2003). Ο σκοπός και οι στόχοι της γυναικείας εκπαίδευσης στο έργο του Χαρίσιου Παπαμάρκου. Πρακτικά Επιστημονικής Δημερίδας, «Ο Παιδαγωγός Χαρίσιος Παπαμάρκου (1844-1906)». Βελβεντό, Έκδοση: Δήμος Βελβεντού, σελ.129-131

- Κεφαλληναίου, Ε. (1995). Νεοελληνικά αλφαβητάρια 1771-1981, Αθήνα, εκδότης: Παρασκήνιο, σελ. 13.
- Κολιού, Ε. και Πάκου, Α. (2014). Η εκπαιδευτική συμβολή του Νικολάου Εξαρχόπουλου. Πρακτικά του Ελληνικού Ινστιτούτου Εφαρμοσμένης Παιδαγωγικής και Εκπαίδευσης (ΕΛΛ.Ι.Ε.Π.ΕΚ.), «Μεγάλοι Έλληνες και Κύπριοι Παιδαγωγοί από την αρχαιότητα έως σήμερα: Εκπαιδευτική συμβολή και Παιδαγωγική μνήμη», σελ.4. Αθήνα: Υπό την αιγίδα του Υπουργείου Παιδείας και Θρησκευμάτων, Πολιτισμού και Αθλητισμού.
Ανακτήθηκε από:
http://www.elliepek.gr/documents/7o_synedrio_eisigiseis/%CE%9D%CE%99%CE%9A%CE%9F%CE%9B%CE%91%CE%9F%CE%A3%20%CE%95%CE%9E%CE%91%CE%A1%CE%A7%CE%9F%CE%A0%CE%9F%CE%A5%CE%9B%CE%9F%CE%A3.pdf(Ημερομηνία ανάκτησης 08/07/2020)
- Κολιόπουλος, Ι. (2002). Ιστορία της Ελλάδος. Η διαμόρφωση και η άσκηση της εθνικής πολιτικής (τεύχος Β'). Θεσσαλονίκη, Εκδόσεις: Βάνιας, σελ.197-204
- Κοντομήτρος, Α. Γ. (2006). Η γερμανική Μεταρρυθμιστική Παιδαγωγική και οι επιδράσεις της στην ελληνική εκπαίδευση κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αι. (διδακτορική διατριβή). Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Βόλος
- Κοτρώτσου-Λόντου Τ. (2004). Το ελληνικό γλωσσικό ζήτημα. Επιστημονικό Βήμα, τ.3, σελ. 40.
Ανακτήθηκε από:
https://www.syllogosperiklis.gr/old/ep_bima/epistimoniko_bima_3/kotrotsou.pdf
(Ημερομηνία ανάκτησης 23/12/2020)
- Λέφας, Χρ. (1942). *Ιστορία της Εκπαίδευσως*. Αθήνα, Εκδόσεις: Οργανισμός Εκδόσεως Σχολικών Βιβλίων, σελ. 14-16
- Μαλαφάντης, Κ. (2002). Η παιδαγωγική και το παραμύθι στο ελληνικό δημοτικό σχολείο (19ος - 20ός αι.), σελ. 386-388. Πανεπιστήμιο Αθηνών - Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Αθήνα. Ανακτήθηκε από:
[https://www.researchgate.net/profile/Konstantinos_Malafantis/publication/258450241_E_paidagogike_kai_to_paramythi_sto_elleniko_demotiko_scholeio_Pedagogics_and_fairytales_in_Greek_primary_school/links/00b495284b1df9990000000000/E-paidagogike-kai-to-paramythi-sto-elleniko-demotiko-scholeio-Pedagogics-and-fairytales-in-Greek-primary-school.pdf](https://www.researchgate.net/profile/Konstantinos_Malafantis/publication/258450241_E_paidagogike_kai_to_paramythi_sto_elleniko_demotiko_scholeio_Pedagogics_and_fairytales_in_Greek_primary_school/links/00b495284b1df999000000000/E-paidagogike-kai-to-paramythi-sto-elleniko-demotiko-scholeio-Pedagogics-and-fairytales-in-Greek-primary-school.pdf)(Ημερομηνία ανάκτησης 02/09/2020)
- Μαρτζιβάνου, Α. (2014). *Η διδασκαλία της πρώτης ανάγνωσης από την καθιέρωση της συνδιακτικής μεθόδου (1880) έως το 1895* (Μεταπτυχιακή εργασία). Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, σελ. 46-49, 109-111
- Μαρωνίτη, Ν. (2009). ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΞΟΥΣΙΑ ΚΑΙ "ΕΘΝΙΚΟ ΖΗΤΗΜΑ" ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ, 1880-1910. Εκδότης ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑ, σελ.13-32

- Μπάκανος, Ι. (2003). Η εποχή του Παπαμάρκου: Η κρυστάλλωση της εθνικής συνείδησης. Πρακτικά Επιστημονικής Διημερίδας, «Ο Παιδαγωγός Χαρίσιος Παπαμάρκου (1844-1906)». Βελβεντό, Έκδοση: Δήμος Βελβεντού, σελ.31
- Μπερεδήμα, Π. (2008). Το Εικονογραφημένο Παιδικό Σχολικό Βιβλίο, ως αντικείμενο-έργο Τέχνης. Οι εικονογραφήσεις των πρώτων αλφαβηταρίων της Δημοτικής. Μέρος 2ο. Από τις αρχές του 20ού αιώνα και την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση μέχρι την δημιουργία του Ο.Ε.Σ.Β το 1937 (Διδακτορική διατριβή), σελ.33-34. Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Ρόδος.
- Μπέτσας, Ι. (1997). Ο θεσμός των σχολικών Εφορειών στο πλαίσιο της εξέλιξης του κοινοτισμού κατά την ύστερη περίοδο της Οθωμανικής κυριαρχίας: Το παράδειγμα των κοινοτήτων της Μακεδονίας (Μεταπτυχιακή εργασία), σελ. 62. Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη
- Μυλωνάς, Μ. (2003). Ένας σημαντικός Βελβενδινός Παιδαγωγός: Η ζωή και το έργο του Χαρίσιου Παπαμάρκου. Δυτικομακεδονικά Γράμματα, έτος ΙΔ', Κοζάνη Σύνδεσμος Γραμμάτων και Τεχνών Ν. Κοζάνης, σελ. 285-295
- Παπαδόπουλος, Δ. Χ. (2003). Χαρίσιος Παπαμάρκου: Πτυχές του παιδαγωγικού και εκπαιδευτικού του έργου. Πρακτικά Επιστημονικής Διημερίδας, «Ο Παιδαγωγός Χαρίσιος Παπαμάρκου (1844-1906)». Βελβεντό, Έκδοση: Δήμος Βελβεντού, σελ. 57
- Πασχαλίδης, Ε. Π. (2012). «Σαν παραμύθι...» 12+1 Ιστορίες γύρω από τη Δημοτική μας Εκπαίδευση: Εκθέσεις των επιθεωρητών του 1883 και εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις στο τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα. Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη
- Πουγαρίδου, Ε. (2017). «Ο πόλεμος Χ. Παπαμάρκου – Π. Οικονόμου μέσα από τα συγγράμματά τους» (Μεταπτυχιακή εργασία). Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας, Φλώρινα, σελ. 181, 184-185, 196
<https://dspace.uowm.gr/xmlui/bitstream/handle/123456789/522/Pougaridou%20Elizabeth.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
- Ράπτης, Π. (2011). «Τα Εκπαιδευτικά νομοσχέδια του 1889: Από την εκκρεμότητα στη μετάβαση». Ανακτήθηκε από:
<http://www.eriande.elemedu.upatras.gr/eriande/synedria/synedrio3/praltika%2011/raptis.htm> (Ημερομηνία ανάκτησης 13/08/2020)
- Σκουμπούρδη, Χ. (2009). Οι μεταρρυθμίσεις του εκπαιδευτικού συστήματος στην Ελλάδα και τα αναλυτικά προγράμματα των μαθηματικών. Σύγχρονη Εκπαίδευση, τεύχος 159, σελ. 100. Ανακτήθηκε από:
<https://www.researchgate.net/publication/262560064> (Ημερομηνία ανάκτησης 12/08/2020)

Ταγτεβερενίδης, Π. (2014). Χαρίσιος Παπαμάρκου (1844-1906): ένας ενάρετος και φιλόπατρις παιδαγωγός του 19ου αιώνα. Πρακτικά του Ελληνικού Ινστιτούτου Εφαρμοσμένης Παιδαγωγικής και Εκπαίδευσης (ΕΛΛ.Ι.Ε.Π.ΕΚ.), «Μεγάλοι Έλληνες και Κύπριοι Παιδαγωγοί από την αρχαιότητα έως σήμερα: Εκπαιδευτική συμβολή και Παιδαγωγική μνήμη», σελ.4. Αθήνα: Υπό την αιγίδα του Υπουργείου Παιδείας και Θρησκευμάτων, Πολιτισμού και Αθλητισμού. Ανακτήθηκε από:
http://www.elliepek.gr/documents/7o_synedrio_eisigiseis/EISHGSH_TAGTEBERENIDHS.pdf (Ημερομηνία ανάκτησης 10/07/2020)

Τζήκας, Χ. (2003). Ο Χαρίσιος Παπαμάρκου η εκπαίδευση των δασκάλων στο ελληνικό κράτος. Πρακτικά Επιστημονικής Δημερίδας, «Ο Παιδαγωγός Χαρίσιος Παπαμάρκου (1844-1906)». Βελβεντό, Έκδοση: Δήμος Βελβεντού, σελ. 77

Douglas, D. (2001). Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770-1923. Μτφρ. Α. Ξανθόπουλος. Αθήνα, Εκδόσεις: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, σελ. 220-226, 229

Πρωτογενείς Πηγές

Ζήκος, Ρ. (1894). “Ο Χαρίσιος Παπαμάρκου ενώπιον του κριτηρίου της αλήθειας”, εν Αθήναις, σελ.4
<http://digital.lib.auth.gr/record/112500/files/1.pdf>
(Ημερομηνία ανάκτησης 12/11/2020)

«Ο εν Αθήναις προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων Σύλλογος. Έκθεσις πεπραγμένων από της συστάσεως του Συλλόγου μέχρι τούδε – 17 Απριλίου 1869- 31 Δεκεμβρίου 1871», Αθήνα: τυπ. Κορομηλά, 1872, σελ. 94-95

Παπαμάρκος, Χαρίσιος (1914). Ελληνικόν Αναγνωσματάριο. Δια τους μαθητές της Δευτέρας Τάξεως των Σχολείων της Στοιχειώδους Εκπαιδεύσεως.
<http://e-library.iep.edu.gr/iep/collection/browse/item.html?code=03-20561096&tab=01>

Παπαμάρκος, Χαρίσιος (1914). Ελληνικόν Αναγνωσματάριο. Δια τους μαθητάς της τρίτης τάξεως των Σχολείων της Στοιχειώδους Εκπαιδεύσεως.
<http://e-library.iep.edu.gr/iep/collection/browse/item.html?code=03-20561426&tab=01>

Παπαμάρκος, Χαρίσιος (1914). Ελληνικόν Αναγνωσματάριο. Δια τους μαθητάς της τετάρτης τάξεως των Σχολείων της Στοιχειώδους Εκπαιδεύσεως.
<http://e-library.iep.edu.gr/iep/collection/browse/item.html?code=03-20561297&tab=01>

Περί του σκοπού της εκπαιδεύσεως τη Ελληνίδος νεολαίας, Πραγματεία Παιδαγωγική υπό Χαρίσιου Παπαμάρκου, εν Κέρκυρα, εκ του τυπογραφείου «Ο Κοραής», 1885 <http://pleias.lis.upatras.gr/index.php/estia/article/view/71169/63518>

Τζουμελέας, Σ., & Παναγόπουλος, Π. (1933). ‘‘Η Εκπαίδευσή μας Στα τελευταία 100 χρόνια’’, Αθήνα: Εκδοτικός οίκος Δημητράκου, σελ.18-19
<http://e-library.iep.edu.gr/iep/collection/browse/item.html?code=01-42183&tab=01>
(Ημερομηνία ανάκτησης 13/11/2020)

Υθλοι και πράγματα, υπό Χαρίσιου Παπαμάρκου, Αθήνησιν, εκ του τυπογραφείου των αδελφών Περρή, 1893. <https://anemi.lib.uoc.gr/metadata/8/d/1/metadata-181-0000315.tkl>

Εφημερίδες

Ερμής (1876) ‘‘Διάφορα’’, Ερμής, αρ. 86, 23 Μαρτίου, σελ. 1-2
Ανακτήθηκε από: <http://invenio.lib.auth.gr/record/23138/files/arc-2005-3975.pdf>
(Ημερομηνία ανάκτησης 10/11/2020)

Ερμής (1876) ‘‘Πρόγραμμα των κατά το σχολικόν έτος 1876-1877 παραδοθησομένων μαθημάτων εν τη α΄ τάξει του εν Θεσσαλονίκη Διδασκαλείου’’, Ερμής, αρ. 130, 3 Σεπτεμβρίου, σελ. 3. Ανακτήθηκε από: <http://invenio.lib.auth.gr/record/22861/files/arc-2005-3794.pdf> (Ημερομηνία ανάκτησης 11/11/2020)

Περιοδικά

Εκπαίδευσις, Α΄, τεύχ. 1, 25/04/1892, σελ.1
https://lekythos.library.ucy.ac.cy/bitstream/handle/10797/25886/ekp_25apr1892.pdf?sequence=1(Ημερομηνία ανάκτησης 10/10/2020)

Εκπαίδευσις, Α΄, τεύχ. 8, 12/08/1892, σελ.62
https://lekythos.library.ucy.ac.cy/bitstream/handle/10797/25886/ekp_12aug1892.pdf?sequence=19&isAllowed=y (Ημερομηνία ανάκτησης 02/10/2020)

Εκπαίδευσις, Α΄, τεύχ. 9, 21/08/1892, σελ.70
https://lekythos.library.ucy.ac.cy/bitstream/handle/10797/25886/ekp_21aug1892.pdf?sequence=20&isAllowed=y (Ημερομηνία ανάκτησης 03/10/2020)

Εκπαίδευσις, Α΄, τεύχ. 10, 01/09/1892, σελ.75
https://lekythos.library.ucy.ac.cy/bitstream/handle/10797/25886/ekp_1sep1892.pdf?sequence=21&isAllowed=y (Ημερομηνία ανάκτησης 03/10/2020)

Εκπαίδευσις, Α', τεύχ. 27, 28/02/1893, σελ.215

https://lekkythos.library.ucy.ac.cy/bitstream/handle/10797/25886/ekp_28feb1893.pdf?sequence=38&isAllowed=y (Ημερομηνία ανάκτησης 05/10/2020)

Εκπαίδευσις, Α', τεύχ. 29, 20/03/1893, σελ. 227

https://lekkythos.library.ucy.ac.cy/bitstream/handle/10797/25886/ekp_20mar1893.pdf?sequence=40&isAllowed=y (Ημερομηνία ανάκτησης 05/10/2020)

Εκπαίδευσις, Β', τεύχ. 12, 12/09/1893, σελ.96

https://lekkythos.library.ucy.ac.cy/bitstream/handle/10797/25919/ekp_12sep1893.pdf?sequence=15&isAllowed=y (Ημερομηνία ανάκτησης 05/10/2020)

Εκπαίδευσις, Β', τεύχ. 20, 15/12/1893, σελ.160

https://lekkythos.library.ucy.ac.cy/bitstream/handle/10797/25919/ekp_13dec1893.pdf?sequence=23&isAllowed=y (Ημερομηνία ανάκτησης 08/10/2020)

Εκπαίδευσις, Β', τεύχ. 36, 30/04/1894, σελ.286-287

https://lekkythos.library.ucy.ac.cy/bitstream/handle/10797/25919/ekp_30apr1894.pdf?sequence=38&isAllowed=y (Ημερομηνία ανάκτησης 08/10/2020)

Διαδικτυακές αναφορές

Ανδρέου, Α., Τα Αναλυτικά Προγράμματα του Δημοτικού Σχολείου (1881-1981) Ανακτήθηκε από: <http://www.eriande.elemedu.upatras.gr/eriande/synedria/synedrio2/praktika/andreou.htm> (Ημερομηνία ανάκτησης 09/09/2020)

Επισκόπηση της Ιστορίας της Εκπαίδευσης στο Νεοελληνικό κράτος.

Ανακτήθηκε από: http://www.pi-schools.gr/progr_spoudon_1899_1999/episkopisi.pdf (Ημερομηνία ανάκτησης 15/07/2020)

Η εκπαιδευτική συμβολή του Νικόλαου Εξαρχόπουλου, Πρακτικά του Ελληνικού Ινστιτούτου Εφαρμοσμένης Παιδαγωγικής και Εκπαίδευσης (ΕΛΛ.Ι.Ε.Π.ΕΚ.), 7ο Πανελλήνιο Συνέδριο 10,11,12 Οκτωβρίου 2014

http://www.elliepek.gr/documents/7o_synedrio_eisigiseis/%CE%9D%CE%99%CE%9A%CE%9F%CE%9B%CE%91%CE%9F%CE%A3%20%CE%95%CE%9E%CE%91%CE%A1%CE%A7%CE%9F%CE%A0%CE%9F%CE%A5%CE%9B%CE%9F%CE%A3.pdf

Ιορδανίδης, Γ. Ο θεσμός του Επιθεωρητή στην Ελληνική Εκπαίδευση:

Ιστορική επισκόπηση της πορείας του θεσμού.

<http://www.eriande.elemedu.upatras.gr/eriande/synedria/synedrio3/praltika%2011/iordanidis.htm>

Κανταρτζή, Ε. Το σχολικό βιβλίο και η εικονογράφηση του (1834-1980). Ανακτήθηκε από:

http://e-library.iep.edu.gr/iep/articles/presentation/page_001.html?prev=true

(Ημερομηνία ανάκτησης 21/10/2020)

Μαρκογιαννάκης, Γ. Τα Νομοσχέδια του 1889 και του 1899 για τη Δημοτική Εκπαίδευση: Ταυτότητες-Διαφοροποιήσεις. Ανακτήθηκε από:
<http://www.eriande.elemedu.upatras.gr/eriande/synedria/synedrio3/praltika%2011/markogianakis.htm> (Ημερομηνία ανάκτησης 27/10/2020)

ΜΕΘΟΔΟΙ ΕΡΕΥΝΑΣ ΤΗΣ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

<https://student.cc.uoc.gr/uploadFiles/192-%CE%A0%CE%91%CE%99%CE%9D100/Proodos%202%20ylh.pdf>

Ο ``ατυχής`` πόλεμος του 1897. Ανακτήθηκε από:
http://www.ime.gr/chronos/12/gr/1833_1897/foreign_policy/facts/08.html
(Ημερομηνία ανάκτησης 11/07/2020)

Σαφούρης, Στ. (2014). Παιδαγωγοί και παιδαγωγική σκέψη στον ελληνόφωνο χώρο (18ος αιώνας-Μεσοπόλεμος) Ανακτήθηκε από:
<https://docplayer.gr/52773592-Paidagogoi-kai-paidagogiki-skepsi-ston-ellinofono-horo-18os-aionas-mesopolemos.html> (Ημερομηνία ανάκτησης 17/08/2020)

Φούκας, Β. Η Παιδαγωγική κατάρτιση των εκπαιδευτικών Μέσης Εκπαίδευσης στην Ελλάδα κατά το τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} και την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα: πρόσωπα και προσπάθειες, πρόγραμμα και πραγματικότητα. Ανακτήθηκε από:
http://www.eriande.elemedu.upatras.gr/eriande/synedria/synedrio3/praltika%2011/foukas.htm#_ftn14 (Ημερομηνία ανάκτησης 17/10/2020)

Παράρτημα

«Οι παιδαγωγικές αντιλήψεις του Χαρίσιου Παπαμάρκου»

Παπαμάρκου Χαρίσιος

Πηγή: https://users.auth.gr/users/9/6/053269/public_html/LESSONS/ERGASTIRI/NEW_TEC_HNOLOGY/3.2..htm (ανακτήθηκε από το διαδίκτυο στις 10/7/2020)

«Οι παιδαγωγικές αντιλήψεις του Χαρίσιου Παπαμάρκου»

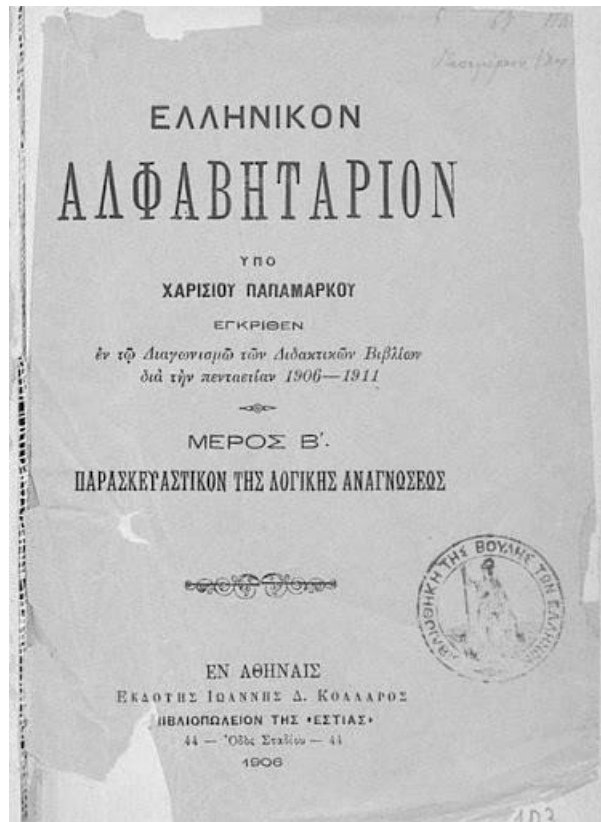
Παπαμάρκου Χαρίσιος

Πηγή:<http://impschool.gr/cv-istorias-sxoleiou/papamarkou.pdf>
(ανακτήθηκε από το διαδίκτυο στις 10/10/2020)

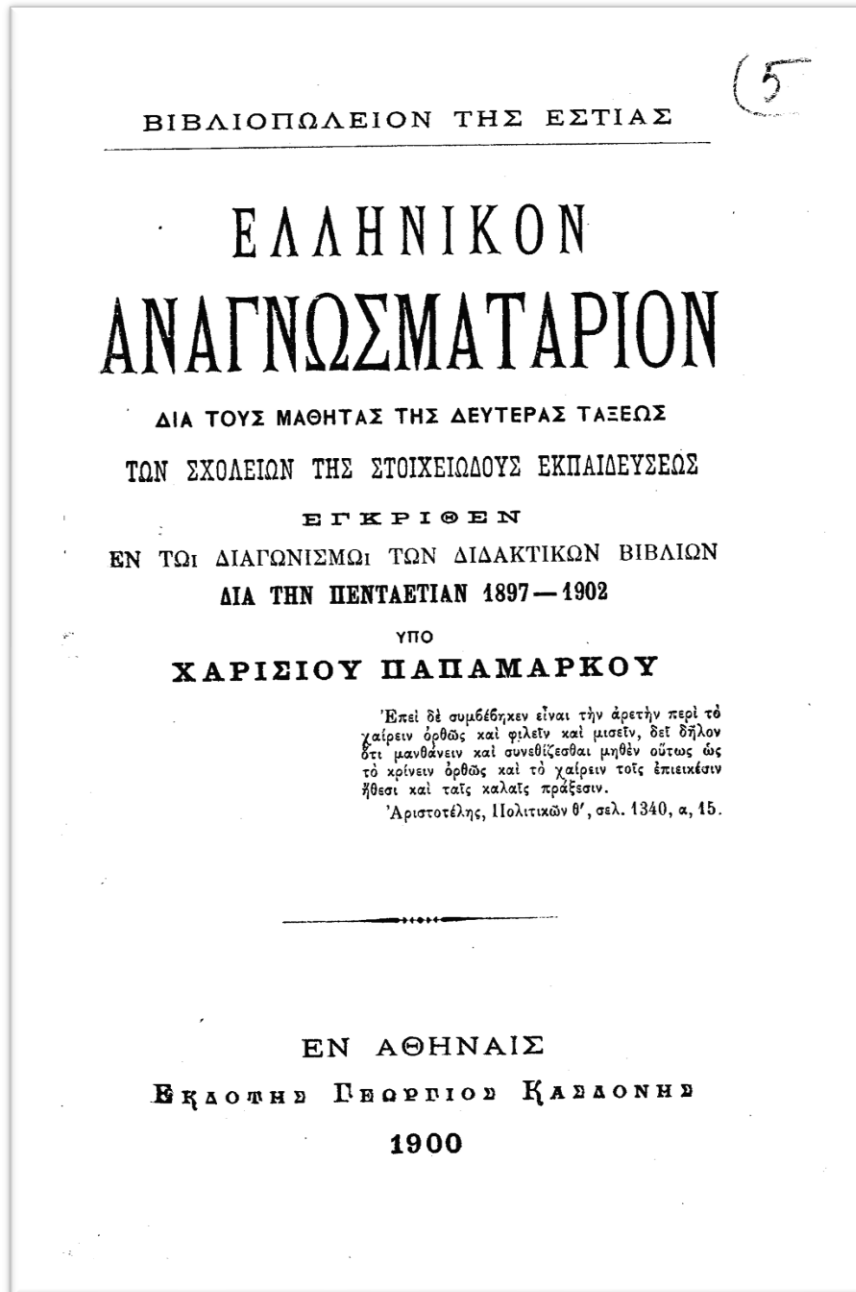

Το άγαλμα του Χαρίσιου Παπαμάρκου με φόντο το σχολείο

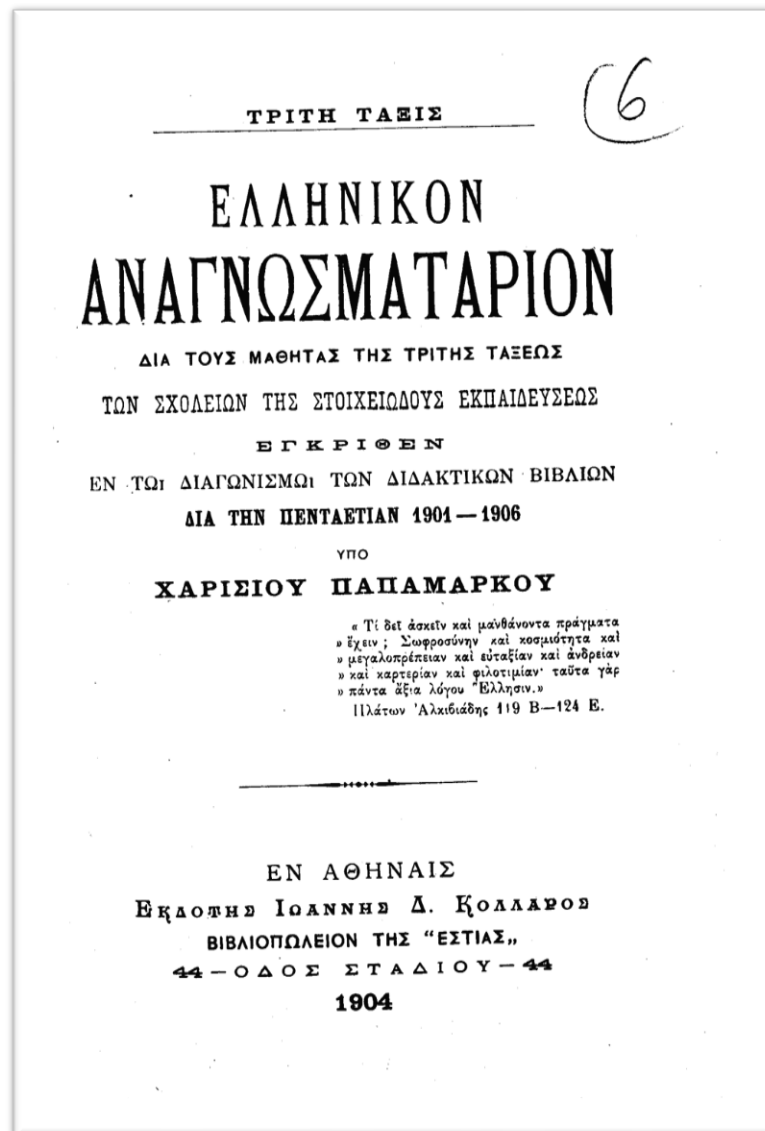
Πηγή:<http://users.sch.gr/kolovos/biomatiki.htm>
(ανακτήθηκε από το διαδίκτυο στις 10/10/2020)

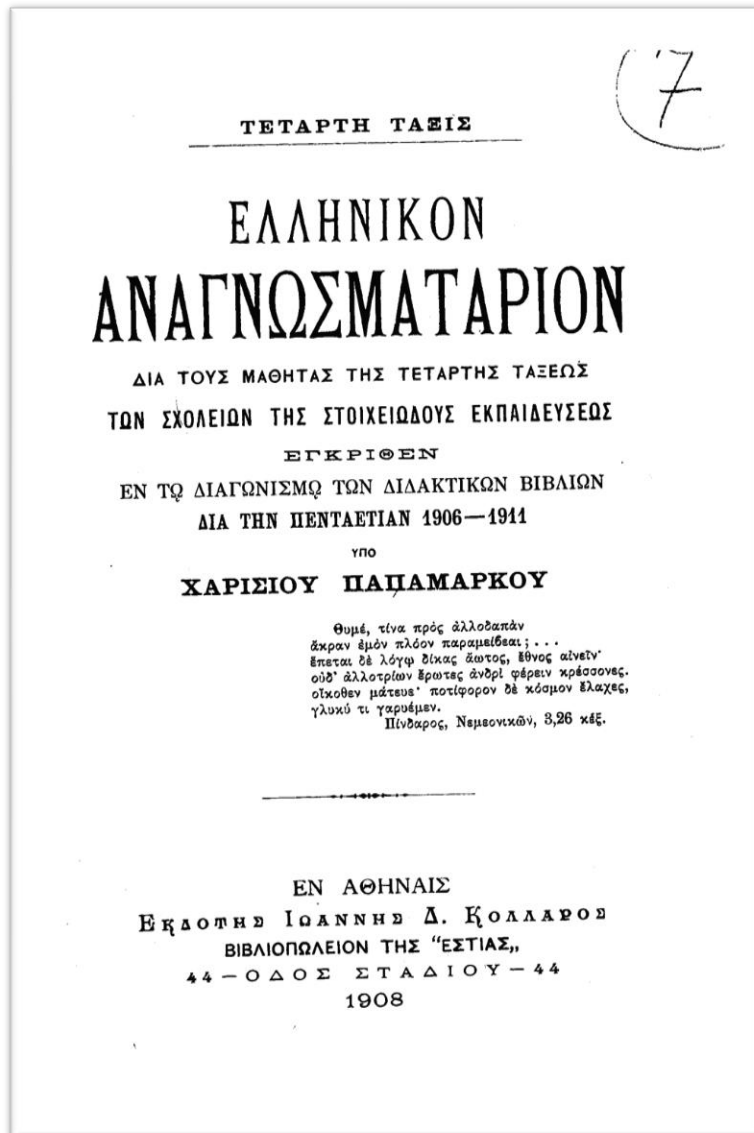
Πηγή:<http://e-library.iep.edu.gr/iep/collection/browse/view.html?code=03-20561068>(ανακτήθηκε από το διαδίκτυο στις 10/10/2020)

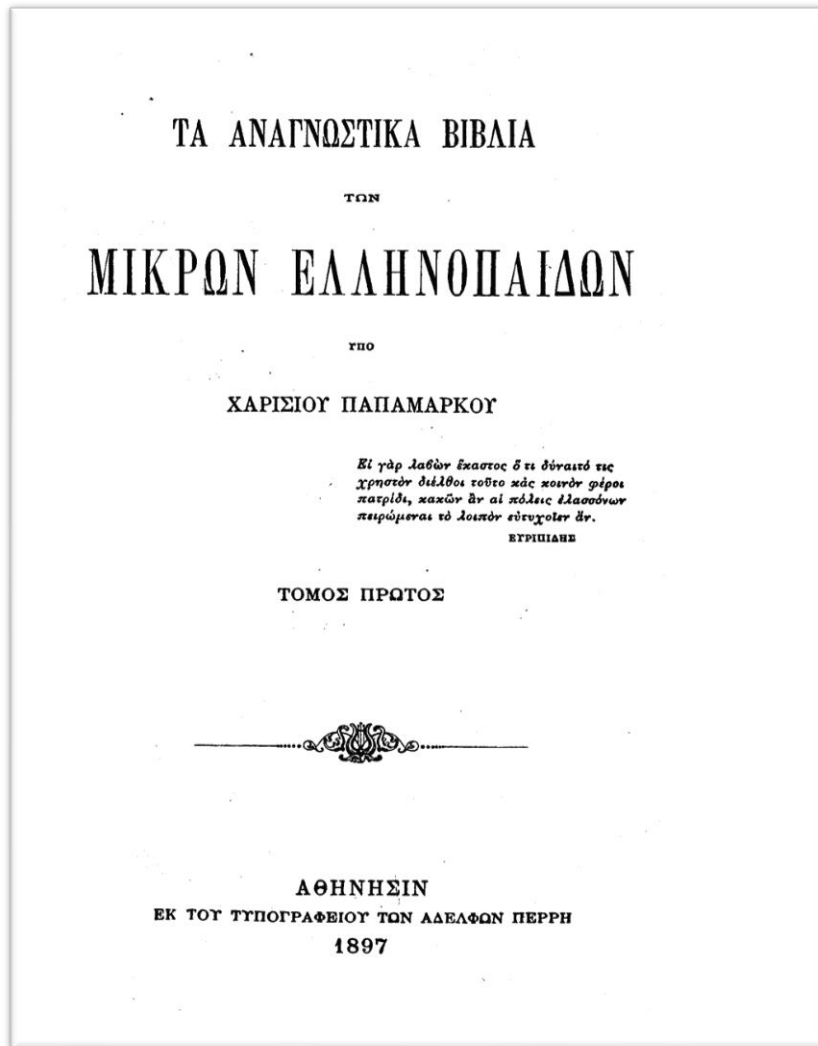
Πηγή: <http://e-library.iep.edu.gr/iep/collection/browse/index.html?start=60>
(ανακτήθηκε από το διαδίκτυο στις 10/10/2020)

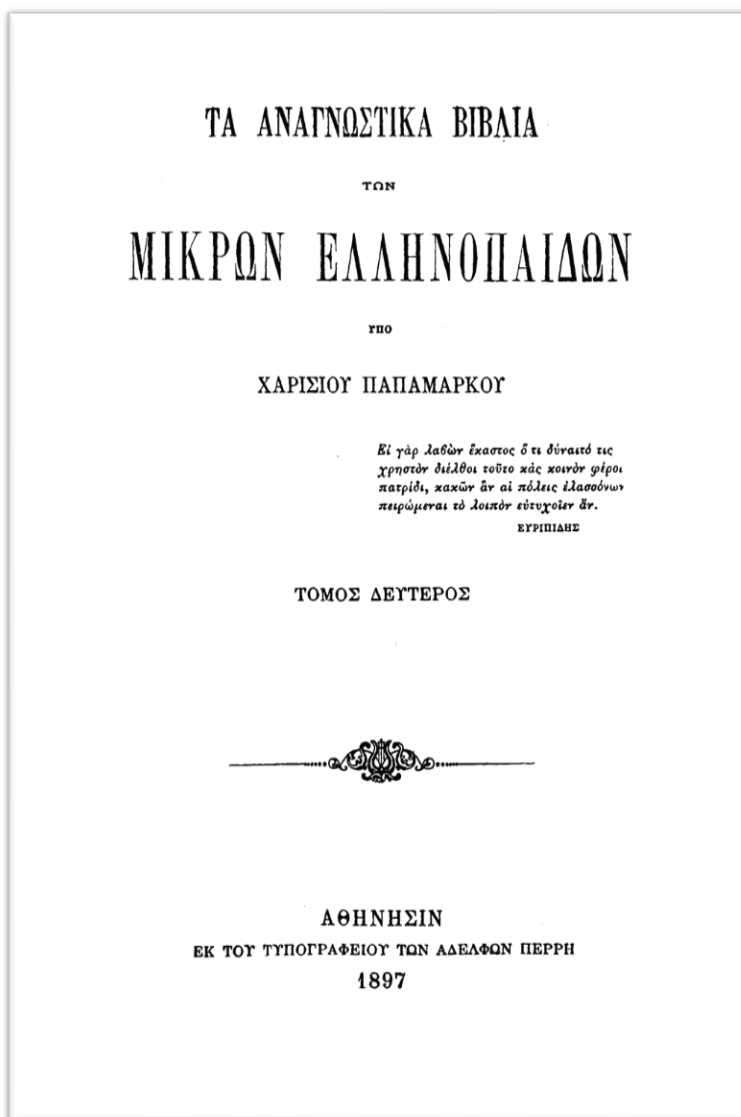
Πηγή: <http://e-library.iep.edu.gr/iep/collection/browse/index.html?start=60>
(ανακτήθηκε από το διαδίκτυο στις 10/10/2020)

Πηγή: <http://e-library.iep.edu.gr/iep/collection/browse/index.html?start=60>
(ανακτήθηκε από το διαδίκτυο στις 10/10/2020)

Πηγή: <http://e-library.iep.edu.gr/iep/collection/browse/index.html?start=60>
(ανακτήθηκε από το διαδίκτυο στις 10/10/2020)

Πηγή: <http://e-library.iep.edu.gr/iep/collection/browse/index.html?start=60>
(ανακτήθηκε από το διαδίκτυο στις 10/10/2020)